

JUHÁSZ GYULA
A HÁBORÚ
ÉS MAGYARORSZÁG
1938—1945

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Juhász Gyula
A háború és Magyarország
1938—1945

Kérdőjel

Sorozatszerkesztő
Ungvári Tamás

Juhász Gyula

A háború és Magyarország

1938—1945

Akadémiai Kiadó · Budapest 1986

ISBN 963 05 4419 9

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1986 — Juhász Gyula

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Bevezető	7
A „megbékéltetés” és a Duna-medence	14
Barbár korhullám	
A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt (1938—1944)	54
A propaganda Magyarországon 1939 és 1944 között	120
Magyarország német megszállása	135
Válogatott bibliográfia	150
Névmutató	153

Bevezető

Bármilyen oldalról közelítjük meg Magyarország második világháborús történetét, keresve hatását közgondolkodásunkban, nem tudunk más fix pontot találni, amelyről áttekinthetjük a részleteket is, mint a háború befejező szakaszát, a háború végét. Azt az utolsó fél évet, amely minden történésében és összefüggésében demonstrálja azt a már sokszor megfogalmazott tételt, hogy Magyarország felszabadulása egy totális háborús vereség formájában következett be. Ez egyetlen más, a háborúban Németország oldalán álló kis ország esetében sem történt így. A német megszállás, a nyilas uralom, az egyedülállóan hosszú, hat hónapig tartó, az ország egész területén végigvonuló frontharcok, felszabadító küzdelmek következményeként nemcsak a régi Magyarország hatalmi rendszere omlott össze, nemcsak államszerkezete semmisült meg, de társadalmi szerkezetében, hagyományos struktúrájában is döntő változások történtek már 1945 tavaszáig.

A régi Magyarország olyan tökéletes összeomlása ment végbe, amelyre senki, aki Magyarország jövőjét tervezte, akinek elgondolása volt egy új Magyarországról, még gondolni sem mert, tehát egy ilyen

szakadékból való kivezető útra valójában senkinek sem volt programja. A különböző programok megalkotói és hívei még 1944 őszén sem feltételezték, hogy a tökéletes széthullás esetlegességeiből kell az új Magyarország felépítését indítani. Ennek a ténynek szüntelen szem előtt tartását a politika és társadalomtörténet sem nélkülözhetné.

Senkinek sem volt könnyű szembenézni azzal, ahogy a régi Magyarország összeomlott.

A magyar baloldal és a demokratikus erők tábora megrendüléssel látta azt a szomorú, de nem elhallgatható valóságot, hogy a nyilas hatalomátvétel 1944 októberében zökkenőmentesebb volt, mint azt talán a németek, vagy a befolyásuknak nem éppen a csúcspontján lévő Szálasiék gondolták. Ugyanis a köztisztviselői kar nagy része, rémült állapotában, nemzeti és egzisztenciális félelmeiben a jogfolytonosságot, a tradicionális, az ezeréves államiság utolsó képviselőjét látta a nyilas kormányzatban, még ha magukat a nyilasokat nem is becsülte sokra. Annál nagyobb megbecsülés illeti azokat, akik Szálásival a lojalitást már nem vállalták, elhatárolták magukat tőle, sőt szembe kerültek a hatalommal.

Azt az óriási megrázkódtatást, amit a régi Magyarország összeomlásának módja okozott, a közvélemény nem feltétlenül vagy egyáltalán nem baloldali többsége alig tudta másként, mint felelősségáthárítással elviselni. Nem csak azt, hogy az ország nem saját erejéből, hanem a szovjet hadsereg harcai következtében szabadult fel, de méginkább azt a nemcsak Magyarország történeté-

ben, de Európa történetében is egyedülálló tény, hogy egy állam szinte teljes felső vezető rétege: a felső állami bürokrácia, a honvédség-csendőrség-rendőrség tisztikarának zöme testületileg elhagyta az országot, magukkal víve a még több százezres hadsereget, velük sodorva a társadalmi elit nem kis részét, több egyetemet, sőt még a politikai foglyokat is.

Ezek a megrázkódtatások és sorsfordulók jelentik az igazi traumát nemzeti identitásunkban — mert hogyan lehet ezt a rettenetes csődöt tudatilag elviselni?

A kompenzálás igénye szinte természetes következményként jelent meg sokak gondolatvilágában. Nemcsak azokéban, akik átérték a háborút, hanem az újabb generációkéban is. Felerősödött az a mindig is jelen volt nézet, hogy történelmünk valóságos vagy vélt sorsfordulóit úgy kell bemutatni, hogy ha csorbát szenved is a valóságos történet, de az legalább nekünk jó és nem ellenünk jó történelem legyen. A magyar történettudományban ez az irányzat ugyan még vékony erecskét sem jelent, de az ilyen elvárások még ma is jelen vannak köztudatunkban. Pedig nincs szükség ilyenfajta kompenzálásra.

Jobb, hasznosabb háborús történelmünk pontos feltárása, amely el tudja űzni a „fasiszta nép” fantomját, mert bizonyítani tudja, hogy a lakosság többsége nem volt fasiszta, de még a Horthy-rendszernek sem volt elkötelezettje, csak félt. Nem volt hős vagy éppen bátor ellenálló, csak élt, ahogyan tudott és lehetett. S ez az élet lényegében 1944 tavaszáig minden baj, minden nehézség ellenére is más tapasztalatot nyújtott a

háborúról a magyarság többségének, mint a leigázott, megszállt, hadszíntérré vált országok népeinek. S más volt a magyar társadalom nagy részének, a munkásság és parasztság tömegeinek is a fogalma a háborúról, mint a fronton harcoló második magyar hadsereg katonáinak. A megkínzott munkaszolgálatos és a politikai üldözött háborús tapasztalata sem volt általános élménye a lakosságnak, mint ahogy a zsidóság szorongása, félelme, megrázkódtatásai sem.

Ezt az is befolyásolta, hogy az ellenforradalmi rendszer intézményes keretei a háború nagy részében fennmaradtak. Így egész Közép- és Kelet-Európában a német megszállásig egyedül itt működött legális, százezres tagságú szociáldemokrata párt, parlamenti képvisellel, és bármilyen megszorításokkal is, de a kormánynak volt legális baloldali, demokrata ellenzéke. A zsidótörvények ellenére a Kállay-kormány nem hajtotta végre a deportálásra vonatkozó német követeléseket, vagyis mindezeket együttvéve a környező leigázott vagy német befolyás alatt álló országokhoz képest viszonylag kedvezőbb politikai és társadalmi viszonyok maradtak fenn. Mindez táplálta azt az illúziót, hogy az ország talán nagyobb bajok nélkül átvészeli a háborút.

Így e háború lényegével, a bombázásokkal, a fegyveres harcokkal, a váratlan és értelmetlen pusztulás rémével, a zsidó deportálások szörnyűségeivel, a törvényesített fosztogatásokkal, az embertelenséggel és a közönnyel, a harcoló hadseregek természetével lakosságunk nagy része a háború ötödik évében, 1944-

ben találkozott először. Ezért a háború sok ember tudatában vagy érzelmeiben — akarva-akaratlan — azonosult az utolsó fél év felszabadító harcaival, az „ostrommal”, a „fronttal”. Háborús tapasztalatai elsősorban innen adódtak, s ezt adta, adja tovább utódainak.

Mindez igaz, ugyanakkor nagy ellentmondása 1944 előtti háborús történelmünknek, hogy Magyarország nemzetközi megítélése, nem az előbb említett tényekre alapozódott a háború éveiben — noha ezek ismeretesek voltak határainkon kívül is —, hanem már a háborút megelőző, Magyarország várható magatartásával kapcsolatos döntésekre, majd a háborúban való részvételünkre, a katonai kamarilla által kigondolt atrocitásokra, az újvidéki és a Kamenyec-Podolskij-i tömegmészárlásokra, a partizánvadász akciókra. S arra, hogy a területgyarapodások miatt a Magyarországgal szembeni rosszindulat mindezt általánosította, szinte magyar jellemvonássá nagyította.

A második világháború hadieszközei, a náci hadviselés barbarizmusa rettenetes szenvedéseket zúdított majdnem egész Európa népeire, s ez a szövetséges hatalmaknál, a döntéshozatal szintjén is viszonylag korán annak megfogalmazásához vezetett, hogy noha kormányok háborús politikája és népek közé nem lehet egyenlőségjelet tenni, a népet nem lehet felelőssé tenni, mégis mennél tovább tart a háború, mennél többet kell szenvedni a leigázott és megtámadott országoknak, annál inkább elmosódik a különbség népek és kormányok megítélése között.

Ebben a helyzetben a háború utáni területrendezés elgondolásaiban és tervezésekor az etnikai elveknek nem volt igazán súlyuk, mert a döntések a háború könyörtelen tényei által meghatározottan születtek. Ezt nehéz megérteni különösen azoknak a generációknak, amelyek a háború után nőttek fel. Érthető tehát, hogy a háborús években megvalósult területi revízióknak, annak, hogy a magyar etnikum és ország nagyjából a háború éveiben volt együtt Trianon óta, ma is van nosztalgikus hatása, különösen azért, mert ma a szomszédos országokban élő magyarokkal és a három nagy emigrációs hullámban Nyugatra kerültekkel együtt a magyarság harmada él az országhatárokon kívül. Ez pedig, egyes országok mai nemzetiségi politikája miatt is, szintén súlyos traumát okoz a köztudatban. Ahogy pedig egyre több idő telik el a felszabadulás óta, s ahogy a közvéleményt mindinkább a felszabadulás után született nemzedékek határozzák meg, annál kevésbé értik meg, hogy a Horthy-rendszer háborús bűneiért a felelősséget az új népi demokratikus Magyarországnak kellett vállalnia. Annál megmagyarázhatatlanabb számukra az, hogy miért maradtunk az egyetlen nemzet egész Európában, amelynek etnikumából milliók élnek nemzetiségként a környező országokban.

Az emberek gondolkodásában a háborúval kapcsolatban a tudatba mélyen beágyazva rendkívül sokféle indítékú, valóságos vagy vélt sérelem él tovább. Sokféle háborús trauma van: az egész országot, az egyes társadalmi rétegeket érintőek; a faji megkülönböztetésből és a tömegmészárlás emlékéből fakadóak, melyek

nem gyógyulnak; a szegény emberek kiszolgáltatottságából, az egyes ember rettegéséből és szenvedéséből, a meggyőződésükért üldözöttek keserűségéből születők. E sokfajta traumát azonban nem lehet nemzeti sérelemmé összerosni. Egyetlen lehetőség van: minden sérelmet tisztázni kell. A háború teljes történetét kell feltárni.

A „megbékéltetés” és a Duna-medence

A harmincas évek brit külpolitikájával foglalkozó legújabb szakirodalom, amely már támaszkodhat az angol levéltárak bizalmas anyagaira, bizonyos kritikával vizsgálja a „régebbi” munkákat. Az újabb irodalom nemcsak az új forrásokból meríti jogát a kritikai észrevételekre, hanem abból is, hogy ma már megvan a kellő távolság az átfogóbb történeti értékeléshez az egyoldalúbb diplomáciatörténeti (s talán érzelmi alapállású) megközelítéssel szemben.¹

¹ Az újabb irodalomból kiemeljük a következőket: *Bern-Jürgen Wendt*: München 1938. England zwischen Hitler und Preussen. Frankfurt am Main, 1965.; *Keith Middlemas*: Diplomacy of Illusion. The British Government and Germany, 1937—39. London, 1972.; *Michael Howard*: The Continental Commitment. The Dilemma of British Defence Policy in the Era of the Two World Wars. London, 1975.; *Reinhard Meyers*: Britische Sicherheitspolitik 1934—1938. Düsseldorf, 1976.; *Ritchie Owendale*: „Appeasement” and the English speaking World. Britain, the United States, the Dominions and the Policy of „Appeasement” 1937—1939. Cardiff, 1975.; *Maurice Cowling*: The Impact of Hitler, British Politics and British Policy 1933—1940. Cambridge, 1975.; The Politics of Reappraisal 1918—1939. Ed. by *Gillian Peele* and *Cris Cook*. London, 1975.; (Ebből elsősorban: *Max Beloff*: The Whitehall Factor: The Role of the Higher

A diplomáciatörténet kiszélesítése gazdaságtörténeti, stratégiai és katonapolitikai, belpolitikai és intézménytörténeti vizsgálatokkal a korábbinál realisabb képet bontakoztatott ki a harmincas évek brit külpolitikájáról, de alapvetően nem korigálja ennek a politikának már korábban kimutatott fő tendenciáit. Azt, hogy 1933 után az angol politikusok többsége — bár határozott ellenszenvet érzett a nemzetiszocializmus iránt — Németországot, mint nagyhatalmat jó ideig nem tekintette túl veszélyesnek Nagy-Britanniára. Ezért az „ésszerű” engedmények politikáját tartotta célravezetőnek. Vagyis a brit hatalmi érdekek és biztonság védelmét nem az agresszió gátat emelő, Nagy-Britannia aktív részvételével megalkotott koalícióban, hanem a Németországgal való közvetlen megegyezésben kereste.

A brit külpolitikának ez az általános vonala határozta meg lényegében Nagy-Britannia viszonyát nemcsak Csehszlovákiához, de a Duna-medence más országaihoz is. Ezzel az utóbbival, a brit külpolitika román, jugoszláv, magyar vonatkozásaival újabb szakirodalom sem foglalkozik részletesebben, pedig a brit politika új forrásokra alapozott újragondolása szempontjából alapvető kérdéséről van szó.

Civil Service 1919–1939.) — Fontos anyagokat ad a témához a *Manfred Funk* által kiadott „Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches” (Düsseldorf 1976) c. kötet. — A legfrissebb összefoglaló munka: *Telford Taylor*: Munich.

A harmincas években Nagy-Britannia és a dunai országok viszonyának lényegéhez tartozott ezen országok helyzetének és politikájának figyelemmel kísérése, regisztrálása, a biztonságot elősegítő különböző törekvéseknek és organizációknak a támogatása, de kötelezettségvállalás nélkül. A rajnai krízis után, az egyre sűrűsödő kritikus periódusokban, az angol kormányzat újból és újból visszatért a kelet-közép-európai országokhoz fűződő viszonyának vizsgálatához, de a müncheni egyezményig ez az alapállás nem változott. Ugyanakkor 1936 és 1938 között kelet-európai politikájának több fázisát lehet megkülönböztetni, amelyek Nagy-Britannia érdekeinek újraértékeléséhez vezettek ebben a térségben.

Az első fázist a rajnai válságtól az Anschlussig számíthatjuk. Amikor Nagy-Britannia a rajnai válságból levonva a tanulságokat s hozzálátva az „egyensúly helyreállításához”, beindította fegyverkezési programját, majd 1936 őszén nyilatkozatot tett Franciaország és Belgium megvédésére nem provokált támadás esetén, szükségszerűen felmerült a kelet-európai országok ügye is.

1936. november 5-én az akkor még pénzügyminiszter Chamberlain, aki azonban már jó ideje a miniszterelnöki szék várományosa volt, az alsóházban kijelentette: „Szívesen látnánk egy kelet-európai paktumot. Közvetlenül nem kellene részt vennünk egy ilyen szerződésben, de ez nem jelenti azt, hogy szabad kezet adunk a körülmények és az ügy lényegének megítélésére és hogy tényleges kötelezettségeinket azokra a regionális

egyezményekre korlátozzuk, amelyek érdekeinket érintik.”²

Néhány hónappal később Halifax lordpecsétör, a majdani külügyminiszter a Lordok Házában így beszélt: „... ha mi nem is vagyunk képesek előre meghatározni, milyen magatartást fogunk tanúsítani egy feltételezett közép- vagy kelet-európai bonyodalom esetén, ez nem jelenti azt, hogy érdektelenek vagyunk Európa ezen részének sorsa iránt”.³

Európának ebben a részében viszont nagyon is szeretnék volna tudni, mi lenne Nagy-Britannia magatartása egy „feltételezett bonyodalom” esetén, hiszen Franciaország pozíciói 1936 márciusa után rohamosan gyengültek kelet-európai szövetségeseinél is. A prágai angol követ így fogalmazta ezt meg 1936 végén: „A Rajna-vidék 1936-os német újraelfoglalása már megintgatta azok bizalmát, akik a francia katonai segítségben reménykedtek ebben az országban.”⁴ Ebben a helyzetben a kelet-európai államokban általános tendenciává vált a fokozottabb figyelem Angliára, s az igyekezet, hogy megszerezzék Nagy-Britannia „erkölcsi támogatását”, noha Magyarország tengelybarát politikája

² Public Record Office. Foreign Office (a továbbiakban: PRO. FO) 371/20704 C2542. Statements made on behalf of His Majesty's Government in the United Kingdom in regard to their International Obligations and other Related Aspects of their Foreign Policy, 1933—1937.

³ Uo.

⁴ Uo., 371/22339/R581.

mellett Jugoszláviában és Romániában is mutatkozni kezdtek a tengelyirányú politikai váltás jelei.

A brit politika 1937-ben e régióban egyfelől „érdekeivel összhangban” igyekezett befolyásolni a különböző regionális paktumokat vagy terveket, másfelől az egyes országok politikájára óvatos, inkább diplomáciai, mint gazdasági eszközökkel hatást gyakorolt, hogy a „helyes oldalon” tartsa őket, illetve tompítsa a köztük lévő ellentéteket. A hangsúly azonban még 1937-ben is — ahogyan ezt Anthony Eden kifejtette Stojadinović jugoszláv miniszterelnöknek — az el nem kötelezettség volt: „Őfelsége kormánya számára lehetetlen, hogy előzetes kötelezettséget vállaljon bármelyik közép-európai országért folytatott harcra; mindössze annyit tehet, hogy küzd minden biztosnak vélt érdekeltiségéért a kontinensnek abban a részében, ahol az események alakulása megzavarhatja egész Európa nyugalalmát.”⁵

Kelet-európai paktumról 1936 után már nemigen lehet szó. Volt azonban még egy kísérlet arra, hogy a kisantant és Franciaország kölcsönös segítségnyújtási szerződést hozzanak létre, amely automatikusan életbe lépne, ha a szerződő felek valamelyikét agresszió érné. 1936 decemberében a londoni francia nagykövet informálta Anthony Edent arról, hogy Franciaország kész egy ilyen egyezményt aláírni két feltétellel: 1. ha a kisantantállamok között is létrejön ilyen egyezmény; 2. Franciaország közbelépése valamelyik kisantantállam javára csak azt követően történne, ha a kisantantállamok

⁵ Uo., 22458/R2048.

mindegyike már akcióba lépett, s ha a Népszövetség határozata támogató. A tervezetet 1937 februárjában több változtatás után véleményezés céljából hivatalosan is az angol kormány elé terjesztették.

Az elgondolást Jugoszlávia már eleve elutasítóan fogadta. A belgrádi angol követ véleménye szerint a tervezet elfogadásának erőltetése nem járna eredménnyel, s ráadásul gyengítené a brit befolyást Belgrádban. Az is hamarosan világossá vált, hogy Románia sem lelkesedik a tervért. Így aztán 1937. február 7-én Eden közölte a francia nagykövettel, hogy a terv — akár kívánatos, akár nem — megvalósíthatatlannak látszik, s Nagy-Britannia minden befolyását latba vetve sem tudná elérni, hogy Jugoszlávia elfogadja azt. Egyébként a terv megvalósulása még inkább közelítené Olaszországot Németországhoz.

A francia kormány mégis vonakodott elejteni elgondolását, s hangsúlyozta, szükséges lenne Németország tudomására hozni: Csehszlovákia, támadás esetén, határozott támogatást kapna kisantant-szövetségeseitől. A támogatás elmulasztása a kisantantnak végét jelentené, Jugoszlávia és Románia pedig a német—olasz táborba gravitálna. Így aztán február 25-én Sir Robert Campbell követ különös, de félre nem érthető üzenetet adott át kormánya nevében a jugoszláv régenshercegnek: „Az Egyesült Királyság kabinetjét a más baráti kormányokhoz fűződő brit kapcsolatokból fakadó kényszerítő körülmények mind ez ideig megakadályozták abban, hogy teljes mértékben megvilágítsa az ebben a kérdésben elfoglalt álláspontját a jugoszláv

kormány előtt. Ez attól függően tenné meg, hogy a francia kormány visszatér-e a problémára és milyen módon.”⁶

A francia terv a Kisantant Tanácsának áprilisi ülésén Jugoszlávia (s mögötte Románia) ellenállásán végleg megbukott. A módosított javaslat — bilaterális szerződések Franciaország és az egyes kisantantországok között — sem aratott sikert a szeptemberi, sinaiai konferencián.

Nem volt kedvezőbb sorsa a második Hodža-tervnek sem, amely még egyszer kísérletet tett a Duna-medence gazdasági reorganizációjára. Több előzetes nyilatkozat után, 1937 májusában Hodža csehszlovák miniszterelnök egy memorandumot juttatott el Sir Robert Vansittartnak, amelyben kifejtette elképzelését. E szerint a kisantantországok kölcsönös preferenciáit kiterjesztenék Ausztriára, Magyarországra és Bulgáriára s bizonyos mértékig minden nem részt vevő államra, főleg Olaszországra és Németországra. Hodža hangsúlyozta, hogy szerinte a terv, gazdasági előnyeiből fakadóan, Közép-Európa pacifikációjához vezethetne.

A Foreign Office egy emlékiratban fejtette ki kifogásait és kétségeit. Ezek a következők voltak: 1. Ez a terv vagy az ehhez hasonlóak, „már korábban keresztülvihetetlenek és eredménytelennek bizonyultak, részben a politikai és gazdasági féltékenységek miatt, amelyek egyaránt jelentkeztek a Duna-medencében és az azon kívüli területeken, s részben, mert Csehszlovákiát s Ausztriát is

⁶ Uo., 22480. Annual Report. 1937.

beleértve egyik Duna menti ország sem kínált kielégítő piacokat a hat állam mezőgazdasági termékei számára". 2. Igen komoly problémák merülnének fel a legnagyobb kedvezmény elvének joga miatt Németországgal, ha nem vennék be a preferenciákba, és más országokkal, köztük Angliával, ha Németországot és Olaszországot bevennék. 3. Teljesen valószínűtlen, hogy az a Németország, amely uralja a gazdasági helyzetet ebben a térségben s nagyon elégedett adott pozícióival, feladná pozícióit tényleges harc nélkül, hiszen máris jelen vannak annak, hogy gyanakvással tekint Hodža gazdasági tervére.

A memorandum, amely megvizsgálta más országok lehetséges magatartását is a tervvel kapcsolatban, végül rámutatott: „... a kérdés nem tisztán gazdasági természetű, hanem elsősorban politikai — valójában az európai uralom kérdése. Míg az elmúlt időszak eseményei azt igazolták, hogy a Hodža-tervnek kevés esélye volt a kibontakozásra, a jelenlegi közép-európai fejlemények irányai, mind gazdasági, mind politikai vonatkozásban talán bizonyítékot nyújthatnak arra, hogy az idő sokkal kedvezőbbé vált számára.”⁷

A Foreign Office észrevételeit kommentálva, a kereskedelmi minisztérium kifejtette: a brit kormánynak mindig az volt az álláspontja az ilyen javaslatokkal kapcsolatban, hogy bizonyos megszorításokkal, amelyek időről időre változhatnak, nincs kifogása, hogy e kérdéses országok adjanak egymásnak vagy kapjanak

más, a csoporton kívül lévő országoktól olyan privilégiumokat, amelyek nem terjednek ki Angliára. Ehhez hozzátette: „... de ha a megállapodások értelmében a kérdéses országok engedményeket tennének más, a csoporton kívül lévő országoknak is (pl. Németországnak), nem mondhatnak le a legnagyobb kedvezmény elvéről ilyen koncessziókért. Noha megfontolható volna — csakúgy, mint korábban — az Egyesült Királyság lemondása bizonyos mértékig a legnagyobb kedvezmény elvéről, előnyösebb lenne, ha Őfelsége kormánya nem foglalna állást a kérdésben mindaddig, amíg az érintett országok, a fentieket is beleértve, konkrét javaslatokat nem tesznek.”⁸

Hivatalos választ végül is a brit kormány nem adott Hodža miniszterelnöknek. A tervet a kisantant-miniszterelnökök megvitatták júniusban a kladovói találkozón, majd júliusban a Kisantant Gazdasági Tanácsa is foglalkozott vele. A sok fenntartás miatt végül konkrét tervezet nem is készült.

Egyetlen olyan kezdeményezés volt 1937-ben, amely nem látszott eleve kilátástalannak: a Magyarország és a kisantant viszonyának rendezésére megindult tárgyalások. Az év elején a kisantantállamok javaslatot tettek a magyar kormánynak arra, hogy megneemtámadási egyezmény fejében elismernék Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. Mivel Magyarország meg akart szabadulni a trianoni békeszerződés katonai szankcióitól, a kisantantállamoknak viszont érdekükben állt,

⁸ Uo.

hogy ha már megakadályozni nem tudják Magyarország újrafegyverkezését, legalább valamiféle biztosítékot kapjanak — a megegyezésnek volt némi esélye.

Nagy-Britannia úgy vélte, hogy egy ilyen megállapodás csökkentheti a feszültséget a Duna-medence térségében, támogatta a tárgyalásokat, bár — mint ahogy Sir Orme Sargent egy későbbi feljegyzésében ezzel kapcsolatban leszögezte: „Kezdetől fogva fel kellett ismerni, hogy egy olyan politikai blokk létrehozása, amely alkalmas az ellenállásra Németország agressziójával vagy vonzásával szemben, szóba sem jöhet.”⁹

A hosszú, elhúzódó tárgyalásokon újabb és újabb nehézségek merültek fel, mindenekelőtt a magyar kisebbségek kérdése. Az angol kormány közvetítőként nem akart fellépni. 1937 májusában elutasította azt a javaslatot, hogy Franciaországgal együtt vállaljon döntőbíráskodást a vitás kérdésekben. Kitért azon ajánlat elől is, hogy egyedül közvetítsen. Eden kijelentette: „ha a kisantant (és a balkáni) államok bölcsék lennének, távol tartanák a nagyhatalmakat attól, hogy beavatkozzanak a Közép- és Délkelet-Európa ügyeibe.”¹⁰

A kompromisszumra való hajlam majdnem teljes hiánya az érdekelt felek részéről, a kicsinyes akadékoskodás persze lehetetlenné tette, hogy a Foreign Office csak „barátságos érdeklődésével” segítse a tárgyaláso-

⁹ Uo., 22376/R2641.

¹⁰ Uo., 22480/R2048.

kat. Júliusban például, amikor a csehszlovák külügyminiszter arra az álláspontra helyezkedett, hogy a trianoni békeszerződés fegyverkezési klauzuláinak felmondása Magyarország részéről felhatalmazná a kisantantot, hogy visszautasítsa a kisebbségek nemzetközi (népszövetségi) felügyeletét, bár ez nem jelentené a kisebbségek iránti kötelezettségek megtagadását — hivatalosan közölték a csehszlovák külügyminiszterrel: „Egy ilyen lépés elkerülhetetlenül kételyeket ébresztene a kisantantállamok szándékait illetően: vajon teljesítik-e nemcsak Magyarország, hanem más partnerek, köztük Öfelsége kormánya iránti kötelezettségeiket.”¹¹ Brit részről igyekeztek a többi partnerre is hatást gyakorolni. December elején a néhány hete újjáalakult Tătărescu-kormány romániában nyilatkozatban hangsúlyozta szándékát a kapcsolatok erősítésére Nagy-Britanniával. A Foreign Office ezt jó alkalomnak vélte, hogy tárgyaljon a román kormánnyal és sürgesse: ne állja útját a kisantant és Magyarország megegyezésének. A francia külügyminisztert is kérte hasonló közbenjárásra, noha attól tartott, hogy Delbos talán nem is akarja ezt a megegyezést. Sargent december 9-én egy Bukarestbe küldött táviratban így írt: „Úgy tűnik, a francia külügyminisztériumot még áthatja az a veszélyes nézet, hogy a kisantantállamok összetartásának egyetlen lehetséges módja a köztük és Magyarország között meglévő ellentétek permanens szítása.”¹² Az angol

¹¹ Uo.

¹² Uo., 21184/R7859.

külügyminisztérium óvatos közbenjárásai 1938 tavaszáig csak annyi eredményt hoztak, hogy nem szakadtak meg a tárgyalások a kisantant és Magyarország között. Nem volt sokkal gyümölcsözőbb a brit politika az egyes országokkal kapcsolatban sem.

Csehszlovákiában az a bizalom, amellyel 1937 elején Nagy-Britannia felé fordultak erősen megrendült, különösen Lord Halifax berlini látogatása után. E látogatás ugyan nem lelkesítette Edent és a Foreign Office több vezető tisztviselőjét, de még bizakodtak abban, hogy Hitlerrel meg lehet egyezni, s ha autonómiát kapnának a szudétanémetek, biztosítani lehetne a német—francia—angol garanciát Csehszlovákiának.¹³

Novemberben a brit kormány elhatározta, hogy nyomást gyakorol Csehszlovákiára és megpróbálja Franciaországot is hasonló lépésre rávenni. A prágai követet utasították, közölje Beneš elnökkel, hogy „egy széttagolt és zaklatott Csehszlovákia nem csupán önmaga, hanem egész Európa számára veszélyt jelent, s éppen ezért általános érdek, hogy a pillanatnyilag feszült európai helyzetben egészen különleges erőfeszítések történjenek egy egységes és elégedett Csehszlovákia létrehozására, amely egyedül lenne képes útját állni egy német agresszióknak Közép-Európában”.¹⁴ Végül közölte, hogy a szudétanémetek sérelmeinek orvoslása, vagyis szociális és gazdasági helyzetük

¹³ The Diplomatic Diaries of Oliver Harvey. 1937—1940. Ed. by John Harvey. London, 1970. 57.

¹⁴ PRO. FO 371/22339/R581.

megjavítása, a szükségtelen irritáció elkerülése az egyetlen megoldás.

Bár a brit közbelépés nem járt eredménnyel, a csehszlovák krízis egyelőre nem jutott forrpontra, mert Hitler Olaszországnak az antikomintern paktumhoz való csatlakozása után, megfordítva a sorrendet, Ausztria annexióját tűzte elsőként napirendre.

Az angol—román viszonyban sem hozott sok változást 1937-ben Romániának az az igyekezete, hogy a gyengülő francia befolyás miatt megrendült helyzetét Nagy-Britanniára támaszkodva szilárdítsa meg. Károly király 1937 nyarán inkognitóban Londonba utazott, ahol Chamberlainnal és Edennel tárgyalt, s erőteljesen kifejezésre juttatta Románia közeledési szándékát Nagy-Britanniához. A brit külügyminiszter viszonzásul kijelentette: „Őfelsége kormánya örömmel viszonzozza a két ország közötti szorosabb politikai kapcsolatok iránti igényt, és lehetőségein belül kész megadni minden támogatást.”¹⁵ Javasolta, a román király folytasson tárgyalásokat a bukaresti angol követtel arról, hogy milyen segítséget tudna nyújtani a brit kormány.

Jugoszláviában — tekintve a Stojadinović-kormány politikáját — már nehezebb volt a brit érdekek érvényesítése pusztán általánosságokat tartalmazó deklarációkkal. Sir Robert Campbell 1937 májusában egy levélben arról írt, hogy Angliának nagyobb érdeklődést kellene tanúsítania Közép- és Délkelet-Európa ügyei iránt. S mivel a katonai kötelezettségek kiterjesztését ki

¹⁵ Uo., 22184/R5097.

kell zárni a lehetőségekből, csak három módszert lát megvalósíthatónak: 1. együttérző érdekeltséget tanúsítani azon országok ügyei iránt, amelyeket Nagy-Britannia szeretne a „helyes úton tartani”; 2. a Népszövetség erősítésén munkálkodni; 3. anyagi segítséget adni azon országoknak, amelyek Nagy-Britanniát szeretnék követni.¹⁶

A belgrádi angol követ — aki szerint, míg az első két módszer érvényesül, a harmadik a lehetőségekhez képest nem eléggé — javasolta: tegyenek eleget annak a jugoszláv kérésnek, hogy Hawker Hurricane harci repülőgépet vásárolhassanak. Nem volt túl nagy kérés, de Campbellnek nagyon erős érvekkel kellett alátámasztania. „Jugoszláviát — írta — magasra értékelem azon országok sorában, amelyeket segíteni szándékozunk. Kívánatos, hogy egy eljövendő háborúban a jó oldalra kerüljön, részben saját adottságai miatt, részben mert állásfoglalása befolyásolhatja néhány környező ország döntését. Minden jelentésemben szóltam arról, hogy pillanatnyilag megbízható . . . , de sohasem állítottam, hogy minden körülmények között az is marad, ellenállva a német vonzásnak.”¹⁷

A Foreign Office egyetértett, s Eden levélben kérte a légügyi minisztert, teljesítsék a jugoszláv kérést. Így hát leszállították a már 1935-ben megrendelt tizenkét gépet, és némi megfontolás után még kettőt az év folyamán.

¹⁶ Uo., 21195/R3859.

¹⁷ Uo.

A jugoszláv kormány politikájával szemben azonban a gyanú nem szűnt meg. Amikor Stojadinović októberben Londonban járt, Eden nem mulasztotta el figyelmeztetni arra, nehogy olyan benyomást keltsen Mussoliniben vagy Hitlerben, hogy számíthatnak Jugoszláviára, ha viszály támadna Európában. Stojadinović mindent megígért, de a nyugtalanság nem múlt el Londonban. Különösen, miután híre jött, hogy útban hazafelé a jugoszláv miniszterelnök Nagy-Britannia gyengeségéről beszélt a francia külügyminiszternek. Ezt csak tetézte Stojadinović római útja decemberben, ami után hivatalosan is kérdést intéztek hozzá: vajon változást jelent-e Jugoszlávia külpolitikájában Nagy-Britannia és Franciaország irányában? S bár a jugoszláv miniszterelnök tagadta, hogy bármiféle változás történt volna, a belgrádi angol követet felhatalmazták, megfelelő időben tegye világossá, hogy „London változatlanul éberrel figyel Belgrádra”.¹⁸

Volt mit figyelni, s nemcsak Belgrádban!

1938. január 11-én egy feljegyzés készült a Foreign Office-ben, ezzel a címmel: „A politikai helyzet Romániában és az események legfrissebb iránya Közép-Európában.” A feljegyzés riasztó jelenségeket regisztrált.

Az alig két hónapig funkcionáló Goga-kormányról megállapította: Goga politikai előéletéből következik, hogy egy antiszemita politikának kötelezte el magát, befelé erős kormányzatot akár, kifelé a fasiszta hatal-

¹⁸ Uo., 22480/R2048.

makkal való jó viszonyt. Valószínű, hogy Károly király célja Goga kinevezésével az volt, hogy kifogja a szelet a Vasgárda vitorláiból „és hogy mérsékelten adagolja az országnak a Vasgárda nacionalista gyógyszerét”.

A feljegyzés ennél is fontosabbnak tartotta a Vasgárdának, egy tisztán náci típusú pártnak rohamos erősödését Romániában, majd megállapította: „Félő, hogy ez a parlamenti demokráciától eltávolodó Duna menti országok általános fejlődési iránya, amit feltételezhetően gyorsít a fokozódó félelem, hogy Németország befolyása a Duna medencében most elkerülhetetlen. Ha most a Duna menti országok hasonulni kezdenek a náci ragadozóhoz, az azért lesz így, mert az utánzás a legnyíltabb formája a behódolásnak, s mert idejében alkalmazkodni kívánnak jövődő urukhoz.”

Kifejti, hogy hasonló tendencia várható Jugoszláviában, ahol félő, hogy Stojadinović, nem tudva stabilizálni helyzetét, Hitler és Mussolini kormányzati módszereiben látja majd a megoldást. Hangsúlyozza, hogy Magyarországon a feltételek nem kedvezőtlenek hasonló fejlődés számára, és Ausztriában a legkisebb külső nyomás „náci forradalomhoz” vezethet. Egyedül Csehszlovákiában nem lát ilyen fejleményeket, de felteszi a kérdést: mi lesz, ha kisantant szövetségesei elhagyják Beneš elnököt?

A feljegyzés — amelyet Eden gondosan áttanulmányozott és széljegyzetekkel látott el — a következtetéseig jutva rezignáltan állapította meg, hogy a német áradatot nem lehet megállítani azzal, hogy jó tanácsokat és diplomáciai leckéket adnak a dunai fővárosokban.

„Az egyetlen dolog, amely megállíthatná azt, a közép-európai demokratikus erők bátorítása lenne, megmutatva, hogy a nagy nyugati demokráciák eltökélt szándéka megakadályozni a náci áradatot a jelenleg gyenge és egyre gyengülő gát — Ausztria — áttörésében, de erre a nagy demokráciák határozottan felkészületlenek.”

A memorandum, amely jobb híján azt tanácsolta, hogy Nagy-Britannia időben alkalmazkodjon azokhoz a várható fejleményekhez, amelyeket az Anschluss után a dunai államok átszerveződése teremt majd az európai politikában, így fejeződött be: „Elhangzott, hogy ez nekünk nem fog gondot okozni — talán közvetlenül és azonnal valóban nem —, de Franciaország számára nagyon is fontossá fog válni, és lehet, hogy hamarosan azon kell majd törnünk a fejünket, milyen álláspontot alakítsunk ki és milyen lehetséges módon támogassuk Franciaországot, ha kisantantszövetségesei német csatlósokká válnak, ha magányos és elszigetelt lesz egész Európában, eltekintve kétes értékű és meglehetősen ellentmondásos egyezményeitől Lengyelországgal egyfelől és Oroszországgal másfelől.”¹⁹

Döntés csak az Anschluss után néhány nappal született. A döntés irányát a megbékéltetés addigi menete lényegében megszabta, meghozatalát Anthony Eden lemondása február 22-én megkönnyítette. Addig, amíg még lehetett, a Foreign Office megpróbálta lassítani a dunai államok „átorientálódását”. De milyen eszközök álltak rendelkezésére?

¹⁹ Uo., 22347/R3452.

1938. január közepén Sir Robert Campbell arról írt egy jelentésében, hogy Stojadinovičra talán még lehet hatást gyakorolni, bár ha Olaszország és Németország, amelytől már nagymértékben függ Jugoszlávia, tovább szorít a csavaron, valószínűleg képtelen lesz ellenállni a nyomásnak.

Sargent a teendőket így fogalmazta meg: „Őfelsége követének szakadatlan figyelmeztetései — vagy ha úgy tetszik, megrovásai — jelentik pillanatnyilag az egyetlen eszközt Jugoszlávia megtartására.”²⁰ Cadogan és Eden egyetértettek, bár a sikerben nem nagyon bíztak.

Nem voltak a Foreign Office-nak eszközei arra sem, hogy növeljék Románia tárgyalási készségét Magyarországra és a kisantant megegyezése érdekében, „amit Őfelsége kormánya szeretne elősegíteni”, ahogy egy feljegyzés megfogalmazta.²¹

A közép- és délkelet-európai brit politika második fázisának az 1938 márciusa és májusa közötti heteket tekinthetjük.

Tekintsük át röviden azoknak a döntéseknek a történetét, amelyek 1938. március 15. és 22. között Londonban megszülettek, s amelyet Lord Halifax március 18-án a Foreign Policy Committee elé terjesztett az Anschluss utáni helyzetről és a brit politika lehetőségeiről Csehszlovákiával kapcsolatban, az ausztriai eseményeket követő napokban készült. Az alapszöveget Cadogan, a külügyminiszter állandó helyettese

²⁰ Uo., 22475/R590.

²¹ Uo., 22347/R3452.

készítette, abból a három előterjesztésből, amelyet Sir Orme Sargent államtitkár-helyettes, William Strang, a közép-európai osztály vezetője és Gladwyn Jebb, Cadogan titkára dolgozott ki, a három előterjesztés három koncepciót képviselt.

Sargent kifejtette, hogy ha Anglia és Franciaország nem tesz semmit az Anschluss után, a német expanziós politika Csehszlovákia feldarabolásához, a kisantant felbomlásához, a gyenge és dezorganizált Duna-medencei országok leigázásához vezet. Ezek az országok gazdaságilag és politikailag csatlósok lesznek, és „egy eljövendő háborúban nem csak hogy szövetségesek nem lesznek, de még semlegesek sem”. Javasolta a francia—brit vezérkari megbeszéléseket; közös politikát Csehszlovákia és a dunai országok felé; a kapcsolatok erősítését a Szovjetunióval, Lengyelországgal, Görögországgal és Törökországgal és ha lehet, az USA-val, „hogy megkíséreljék megmenteni a Brit Birodalmat”.²²

Jebb viszont az öngyilkossághoz hasonlított egy olyan megoldást, amelyben Nagy-Britannia és Franciaország egymagukban segítik Csehszlovákiát. Hallgatólagos egyetértést javasolt a franciákkal, hogy ne támogassák Csehszlovákiát és az Olaszországgal való együttműködést helyezte előtérbe, mert szerinte az Anschluss megrázta a tengelyt.

²² Uo., 21674/c 1865 és 1866. — A memorandumból idéz: *Keith Middlemas*: I. m., 184—187 old.; *Telford Taylor*: I. m. 523. és köv. oldalak.

William Strangnak, a Central Department vezetőjének gondolatmenete és frazeológiája volt az, amelyre a Foreign Policy Committee elé kerülő memorandum a leginkább épített. Strang elvetette a Churchill által javasolt „nagy szövetséget”. Nem tartotta járható útnak azt, hogy Nagy-Britannia új kötelezettséget vállaljon a franciák megsegítésére, ha Franciaországot a Csehszlovákiának nyújtott aktív támogatásért német támadás érné. Harmadik megoldást javasol: mindent elkövetni, hogy megegyezés jöjjön létre a szudétanémet kérdésben a csehszlovák és német kormányok között, amelyet Csehszlovákia biztonságának angol—francia garanciája követne.

A Foreign Policy Committee ülésén a résztvevők többsége Lord Halifax javaslatait támogatta, aki a megbeszélés eredményeit így foglalta össze: „... a tanácsadás egészében arra a következtetésre vezetett, hogy el kell hárítanunk minden új kötelezettség vállalását Csehszlovákia vonatkozásában, és Dr. Beneš, valamint a francia kormányt kell próbálni meggyőzni arról, hogy Csehszlovákia számára az lenne a legjobb, ha az elérhető módon kiegyezze Németországgal, s ugyanakkor mi nyomást gyakorolnánk a francia kormányra, hogy az általános érdekek parancsoló szükségességének megfelelően valamiféle hosszú távú baráti egyezményt hozzon létre”.²³ Chamberlain zárszavában hangsúlyozta, hogy más járható utat nem lát. Sem az

USA segítségét, sem a francia—angol katonai együttműködést nem tartja reálisnak.

Március 22-én terjesztették a brit minisztertanács elé a francia kormánynak küldendő memorandum szövegét, amely a 18-i előterjesztésen alapult. A memorandumhoz csatolták azt a jelentést, amelyet a Brit Vezérkari Főnökség készített Chamberlain kérésére ezzel a címmel: „A Csehszlovákia elleni német agresszió várható katonai következményei.” E március 21-i keltezésű jelentés a 18-i döntő megbeszéléseken még nem szerepelt, csak utaltak arra, hogy készül. Így megállapításai már csak a Foreign Policy Committee előzetes állásfoglalásához szolgáltak igazolásul.

A vezérkari főnökség két hipotetikus alternatívát vizsgált meg. Milyen lehetőségei lennének annak, ha: 1. Nagy-Britannia Franciaországgal, Csehszlovákiával, Jugoszláviával, Romániával, Magyarországgal, Törökországgal és Görögországgal, vagy ezek közül néhányval együtt katonailag állna ellen Németország azon kísérletének, hogy erőszakkal oldja meg a szudétanémet problémát; ha 2. Nagy-Britannia együttműködne Franciaországgal, amennyiben az teljesíti Csehszlovákiával szembeni kötelezettségét.

A Szovjetunióval, Lengyelországgal és a nyugat-európai kis országokkal mindkét felvetés mint semleges országokkal számolt. A második esetben a délkelet-európai országok semlegességével is.

A jelentésnek a délkelet-európai országokra vonatkozó része, miután megvizsgálta az egyes vélt szövetséges országok katonai erejét, katonai közbelépésük

elméletileg lehetséges irányait, megállapította, hogy a Duna-medencei országok együttes hadereje nem jelentéktelen, de gyengén felszerelt. Jugoszlávia és románia hadianyagellátása a Škoda-művektől függ, amelyet a német hadsereg már a háború első napjaiban elfoglalna. Erejük jelentős részét tartalékolni volnának kénytelenek, mert Jugoszlávia tart Olaszországtól, Romániának területi problémái vannak a Szovjetunióval, Magyarországgal és Bulgáriával. Magyarország háború esetén csak Nagy-Britanniától és Franciaországtól kaphatna hadianyagot. Segítsége pedig nagyon is kétséges, hiszen azokkal kellene szövetségben harcolnia, akik területének jelentős részét megszerezték az első világháború után.

Az összegzésben a jelentés megállapította: „A szövetség Jugoszláviával, Romániával, Magyarországgal, Törökországgal és Görögországgal csekély segítséget jelentene Nagy-Britanniának és Franciaországnak, ugyanakkor az az erkölcsi kötelezettség, hogy német támadás esetén támogatni kellene őket, végül is további zavaró tényezőt képezhet... A fő előny gazdasági természetű lenne, de csak addig, amíg határait zárva maradnak Németország előtt.”²⁴

A végső következtetés pedig így hangzott: „Arra a következtetésre jutottunk, hogy semmilyen nyomás, amelyet mi és potenciális szövetségeseink érvényesíteni tudunk akár tengeren, akár szárazföldön, vagy a levegőben, nem akadályozhatja meg Németországot Cseh-

ország megtámadásában és lerohanásában, sem abban, hogy döntő csapást mérjen a csehszlovák hadseregére". Ilyen helyzetben — fejeződött be az érvelés — a Csehszlovákia függetlenségének helyreállításáért indított háború nemcsak hosszan elhúzódó küzdelem lenne, hanem világháború is.

A brit kormány ülésén Halifax elsősorban a vezérkari főnökség érveit használta, megállapítva: „a jelentés rendkívül lehangoló dokumentum, de egyetlen kormány sem hagyhatja figyelmen kívül”.²⁵

Ezúttal már sokkal több ellenérv hangzott el, mint a Foreign Policy Committee ülésén. Így például: Miért utasították a vezérkart, hogy Oroszországot hagyja ki a kalkulációból? Jobb lesz-e a relatív helyzet holnap, hiszen a jelentés nem foglalkozik azzal, mi várható egy vagy két év múlva, amikor a német agresszió következtében Közép- és Kelet-Európa kis államai mind összeomolhatnak. Német hegemonia alatt ezek az országok Németország erősödésének forrásai lehetnek stb.

A kormány többsége mégis arra az álláspontra helyezkedett, hogy a külügyminiszter által javasolt és a miniszterelnök által támogatott politika az adott körülmények között a legjobb, s ezért elhatározta: „Jóváhagyja a külügyminiszter által javasolt politikát. . . nevezetesen: semmilyen kötelezettséget nem vállalnak, amely a háború kockázatával járna; igyekeznek rábírní a csehszlovák kormányt, hogy a szudétané-

²⁵ Uo., 2040/G. Kivonat a kabinet határozataiból. 15/38/1938. március 22-én.

metekkel közvetlen megegyezést hozzon létre, megpróbálják rávenni a francia kormányt, hogy befolyása érvényesítésével mozdítsa elő egy ilyen egyezmény megkötését; amennyiben a körülmények tanácsossá teszik, készítsenek elő egy együttes és párhuzamos kapcsolatfelvételt a brit és a francia kormányok részéről a német kormánnyal, azzal a szándékkal, hogy kifejezésre juttassák; elfogadnak bármilyen megállapodást, amely Csehszlovákiában elérhető.”²⁶

1938. március 22-e után Csehszlovákiával a brit politika lényegében már csak ebben az értelemben foglalkozott, jövőjével jó ideig nem. A többi délkelet-európai ország problémája került előtérbe. Annál inkább így volt, mert az Anschluss után befutó jelentések egyelőre igazolni látszottak azt a diagnózist, amelyet a januári memorandum állapított meg.

Március 20-án Campbell követ táviratot küldött Belgrádból, amelyben kifejtette: a legutóbbi események valószínűleg növelik Jugoszlávia vonakodását, hogy belemenjen egy olyan kombinációba, amelyet Németország ellene irányulónak tekintene. Talán egy nagyon általános védelmi jellegű rendszerhez csatlakozna, de itt Magyarország és főleg Olaszország magatartása lenne a legfőbb tényező.

A Foreign Office-ban a referens feljegyezte ehhez: „Magyarország erősen a német oldalra csúszik és éppen ezért világos, hogy Jugoszláviát ki lehet hagyni a számításból minden olyan terv esetében, amely közvet-

lenül vagy közvetve a közép-európai német befolyás korlátozására gondol.”²⁷ Sargent másnap hozzáírta: „Attól tartok, hogy Jugoszláviára nem számíthatunk.”

Egyáltalán, milyen védelmi rendszerre gondolhattak még a Foreign Office-ban? Hiszen március közepétől egyre sűrűsödtek a feljegyzésekben az olyan megfogalmazások, mint amit már idéztünk, hogy ti. egy politikai blokk létrehozása a német agresszió ellen „szóba sem jöhet”. Vagy amit Sargent néhány héttel később írt jugoszláv összefüggésben: „Mindig helytelenítettük az elhamarkodott és szembetűnő kísérleteket a dunai államok németellenes blokkba tömörítésére.”²⁸

Nem is volt ilyesmiről szó. Ott volt azonban még a kisantant—magyar tárgyalások ügye. Március 16-án egy budapesti távirat nyomán A. D. M. Ross hosszú memorandumot készített erről. „Mivel — írta — az elmúlt 12 hónapban politikánk részét képezte a kisantantállamok és Magyarország közötti tárgyalások előmozdítása, szükséges lenne áttekinteni a legutóbbi események fényében, mit is jelentene számunkra sikeres befejezésük.” Részletezi a továbbiakban, hogy Magyarország óvatossága a birodalomhoz fűződő új viszonya miatt, Jugoszlávia elhatározása, hogy semleges politikát követ, a benyomás, hogy Románia nem fog Csehszlovákia segítségére sietni — mindez mutatja, hogy egy olyan kombináció, amely megvalósítható, nem fogja befolyásolni a nagyhatalmokat.

²⁷ Uo., 22475/R2979.

²⁸ Uo., R 3556.

Ennek ellenére több szempontból is érdemesnek látta a tárgyalások folytatását és támogatását. „A kisantantlakomok és Magyarország megegyezése — hangzott az érvelés — csökkentené Olaszország esélyeit a kapcsolatokba való beavatkozásra, mondjuk Magyarország és Románia esetében. Ez egyben a törvényesség és a tárgyalások szellemének fenntartását jelentené a »fait accompli« politikával szemben; s tekintettel arra az érdeklődésre, amely a kérdés iránt részünkről megnyilvánult, csekély dicsőséget is jelentene számunkra.”²⁹

Ez utóbbit nem volt könnyű elérni, mert az érdekelt felek újabb és újabb nehézséget gördítettek a megegyezés elé. Március végén és április elején több memorandum készült erről. Végül, amikor már komoly veszélyei voltak a tárgyalások megszakadásának, a brit követeket megbízták, hogy segítsék elő a tárgyalásokat, s juttassák újból kifejezésre Nagy-Britannia érdekeltségét.

Nem sokkal később még egyszer napirendre került a dunai államokból létrehozandó németellenes politikai blokk kérdése. Attól tartva, hogy a francia kormány az április végi tárgyalásokon esetleg javaslatot tesz egy ilyen alakulat létrehozására, az angol külügyminisztérium memorandumot készített, amelyben megfogalmazta ellenérveit.

A memorandum abból indult ki, hogy az említett blokk megvalósításához vagy gazdasági vagy politikai-kato-

nai mozgató erők kellenek. Ami a gazdasági eszközöket illeti, hasznos lenne ugyan meghatározni, melyek azok az országok, amelyekkel kapcsolatban még érdemes erőfeszítéseket tenni a „gazdasági fegyverek” érvényesítésével is, hogy az angol—francia táborban maradjanak, az egész térségben azonban már hatalmas gazdasági koncessziókkal sem lehetne ellensúlyozni a német gazdasági befolyást.

Ami pedig a politikai és katonai indítékokat illeti, egy blokk létrehozását az emlékirat csak úgy látta megvalósíthatónak, ha határozott kötelezettséget vállalnának a katonai segítségnyújtásra, amennyiben támadás érné a térség országait. Ilyen kötelezettséget Nagy-Britannia nem vállalhat, mert nincs rá felkészülve, és ha már azt Csehszlovákia vonatkozásában visszautasította, nyilvánvalóan nem vállalhatja más közép- és délkelet-európai ország érdekében. Végül a következőket ajánlotta: „A leghasznosabban alkalmazható megoldás az lenne számunkra és a franciák számára is, ha politikánkat az egyes országokban fennálló sajtósárgos viszonyokhoz igazítanánk, anélkül, hogy rájuk erőszakolnánk szempontjainkat, kiaknáznánk minden adódó kedvező alkalmat arra, hogy erősítsük pozícióinkat, mind gazdaságilag, mind politikailag valamennyi országban.”³⁰

Külön nyilatkozat készült a brit kormány kifogásairól egy németellenes politikai blokk létrehozásával kapcsolatban, amely a fentiek mellett még hangsúlyozta, hogy az nemcsak megvalósíthatatlan, de bármiféle kísérlet

³⁰ Uo., 22348/R4494.

megszerzésére „csupán Németország haragját és gyanakvását keltené fel anélkül, hogy valamiféle előnnyel is járna”.³¹

A francia—brit tárgyalásokon, ha a katonai blokk kérdése már nem került is szóba, Daladier miniszterelnök javasolta, nyújtsanak olyan gazdasági segítséget a kisantantállamoknak, „amely segítené az európai megbékélést”.³² Chamberlain hangoztatta, a brit kormány nem lát sok lehetőséget, de foglalkozik a kérdéssel.

Valóban készült egy memorandum ezekben a napokban a Közép- és Délkelet-Európa gazdasági reorganizációjával kapcsolatos tervekről. Ez kimutatta, hogy már 1937-ben a térség országainak exportjában egyfelől Németország és Ausztria, másfelől Anglia és Franciaország részesedése a következő volt: Csehszlovákia 21 és 12 százalék; Magyarország 44 és 7 százalék; Jugoszlávia 34 és 12 százalék; Románia 27 és 15 százalék; Bulgária 47 és 15 százalék; Görögország 29 és 13 százalék; Törökország 39 és 11 százalék. Az adatokból azt a következtetést vonta le az emlékirat, hogy egy olyan rendszer, amelyik megpróbálná gyengíteni a német gazdasági túlsúlyt Közép- és Délkelet-Európában, hatástalan lenne, hacsak nem gondoskodnának alternatív piacokról azon termékek számára, amelyeket ezek az országok Németországba exportálnak. Külön

³¹ Uo.

³² Uo., 22342/R4550.

nehézséget jelent, hogy belső áraik a világszertei árak fölött vannak.

A továbbiakban megállapítja, hogy képtelenek voltak kidolgozni olyan tervet, amely általánosan növelhetné a brit importot ezekből az országokból, mert — mint írja: „Nem adhatjuk fel a birodalmi preferencia politikáját, amelynek értelmében előnyt biztosítunk a Dominiumok áruinak a dunai államok néhány fontos exportcikkével, pl. a gabonafélékkel szemben.”³³

Megvizsgálva mégis a délkelet-európai országokba irányuló import növelésének lehetőségeit, leszögezte, hogy ha a német piac marad is a fő terület, „mozgásteret biztosíthatnának számukra a Németországgal fennálló kapcsolataikon belüli manőverezéshez, ha néhány termékük számára jelentős piacot tudunk nyújtani”.

Magyarországon már nem látott semmiféle lehetőséget. Romániát figyelemre méltónak tartotta, mert úgy vélte, rendelkezik megfelelő eszközökkel vásárlásainak növeléséhez, de hozzátette: „mindamellet nem lenne bölcs dolog számítani rá”. Jugoszláviával kapcsolatban feltételezte, hogy valószínűleg gyanakodva fogadna bármiféle kísérletet, hogy megvédjék a német behatolás ellen, de bizonyos lehetőségeket látott a brit befolyás érvényesítésére, főleg a bányászat területén. Az okmány igazában csak Görögországot és Törökországot tartotta olyan országnak, ahol Nagy-Britannia növelhetné politikai befolyását gazdasági eszközök segítségével.

³³ Uo., R4493.

A gazdasági segítség kérdéseivel azért is foglalkoznia kellett a brit politikának, mert az Anschluss után a délkelet-európai országokból sorra érkeztek a jelzések, kérések arra vonatkozólag, hogy Anglia növelje érdekeltségét ebben a térségben.

Harold Nicolson 1938 áprilisában előadó körutat tett Jugoszláviában, Romániában és Bulgáriában. A Foreign Office megbízta, tegyen meg mindent, amit tud, „hogy erősítse a Balkán harci szellemét Hitler délkeleti tervei ellen”.³⁴

Nicolson részletes jelentést írt útjáról, hangsúlyozva, hogy Németország gazdasági nyomása ezen országok politikai függetlenségének elvesztéséhez fog vezetni, s hogy kézzelfogható segítséget várnak Nagy-Britanniától. A bölcsebbek ugyan tudják — tette hozzá —, hogy Anglia aligha tud ilyen támogatást nyújtani. Mégis azt hiszik, a „kivárási politikájával”, az elkerülhetetlen kis engedményekkel elodázhathatják a végzetes napot mindaddig, amíg Nagy-Britannia realizálni fogja szándékát, hogy ti. az új Drang nach Osten ellen erősíteni kell a Balkánszorompót, mielőtt túl késő lesz. S Nicolson hozzátette: „Úgy érzem, képtelen lennék bármit is mondani, ami bátoríthatna ilyen optimizmust.”³⁵

Az Anschluss után kialakult helyzet 1938 májusában végül is arra készítette a brit kormányt, hogy újraértékelje a brit befolyást a közép- és délkelet-európai országok-

³⁴ *Harold Nicolson: Diaries and Letters 1930—1939. Ed. by Nigel Nicolson. London, 1966. 334.*

³⁵ PRO. FO 371/22342/R4737.

ban, és meghúzza érdekeinek határvonalát. Ekkortól számíthatjuk Nagy-Britannia közép- és délkelet-európai politikájának harmadik fázisát.

1938 májusának végén két nagy memorandum készült ezzel a címmel: „Brit befolyás Közép- és Délkelet-Európában.” Az első, a külügyminisztérium memoranduma abból a kérdésből indult ki, milyen legyen a brit kormány politikája az adott helyzetben. Hagyja-e, hogy az egész térség német uralom alá kerüljön, vagy megpróbálja ott, ahol még lehet, befolyásának érvényesítésével erősíteni az ellenállást a német nyomásnak. A hagyományos brit egyensúlyi politikára hivatkozott, megállapítva, hogy ha Németország uralma Közép- és Délkelet-Európában megvalósul, ha Franco győzelme után megerősödik a német befolyás az ibériai félszigeten s ha netán Németország ismét gyarmatokhoz jutna, ez már direkt fenyegetést jelentene a British Commonwealth biztonságával szemben. Éppen ezért, állapította meg az emlékirat, „érdekeink szempontjából erősen ajánlatos, ha ugyan nem életbevágó, hogy Őfelsége kormánya erőfeszítéseket tegyen Németország gazdasági és politikai előrenyomulásának ellensúlyozására Közép- és Délkelet-Európában”.³⁶

A memorandum néhány ország esetében most már nem tartotta reménytelennek a helyzetet, de hangsúlyozta ismét, hogy szó sem lehet politikai blokkról. „Inkább az legyen a célunk, hogy próbáljuk meg

³⁶ Uo., R5142.

biztosítani: Európának ez a része kifejezetten a mi országunk vezetését keresse majd, vagy általában a nyugati hatalmakét... semmint hagyja magát Berlin által kihasználni.”

Mivel a brit célok elérésére ebben a térségben a diplomáciai és kulturális eszközökön kívül csak gazdasági eszközök jöhettek számításba, a memorandum egy bizottság létrehozását javasolta a Foreign Office és a szakminisztériumok képviselőiből, amely koordinálná a kormány erőfeszítéseit és elősegítené Nagy-Britannia politikai befolyását gazdasági eszközökkel.

Az Interdepartmental Committee on Economic Assistance to Central and South Eastern Europe (Tárcaközi Bizottság Közép- és Délkelet-Európa Gazdasági Támogatására) néven létrejött bizottság állásfoglalását tartalmazta a másik memorandum. Célja az volt, hogy politikai szempontból vizsgálja a prioritás sorrendjét a különböző országok között a gazdasági segítségnyújtás tekintetében.

A vizsgálatból kihagyták Csehszlovákiát és Törökországot. Az előbbit azért, mivel „különleges és talán reménytelen eset”, a másodikat azért, mert ott valószínűleg a brit érdekek már nincsenek veszélyeztetve.

Stratégiai megfontolásokból a memorandum Törökországot és Görögországot az első, Bulgáriát és Jugoszláviát a második, Romániát és Magyarországot a harmadik helyre tette.

Általános politikai szempontból értékelve az egyes országokat, Magyarországról megállapította: „A helyzet

Magyarországon majdnem teljesen reménytelennek tűnik, s nem tanácsos nagyobb erőfeszítéseket tenni ennek az országnak a támogatására.”

Romániával kapcsolatban kiemelte nemzetközi helyzetéből és nemzetiségi viszonyaiból fakadó instabilitását, de leszögezte, hogy a hatalmi politika szempontjából „Románia meglehetősen fontossággal bír, tekintettel az ottani nagy olajkészletre, amelyek ellenőrzése döntő lenne egy európai háborúban.”

Jugoszlávia viszonylatában a memorandum rámutatott, hogy helyzete kevésbé romlott az utóbbi időben, mint feltételezték, de a jugoszláv kormány fő gondja, hogy semmi olyat ne tegyen, ami bosszanthatná vagy provokálná Németországot. Idézte Campbellt, a belgrádi követet, aki szerint „egyáltalán nem lenne bölcs dolog részünkről, ha megpróbálnánk Jugoszláviát sürgősen visszatéríteni az angol—francia táborba. Szerencsésebb lenne, ha az események természetes menete hozná meg a kívánt eredményt”.

Összehasonlítva Romániát és Jugoszláviát, arra a következtetésre jutott, hogy stratégiai szempontból egyikben sem lenne könnyű megvédeni a brit érdekeket. Az elemzés ezután így folytatódott: „... A román hadsereg — megbízható francia és más vélemények szerint — különb, mint a jugoszláv, és a közeljövőben talán Románia katonai szempontból nagyobb segítséget jelenthet egy esetleges háborúban, mint Jugoszlávia. Ugyanakkor Jugoszlávia, földrajzi fekvése és olaszországi kapcsolatai miatt, általános politikai szempontokat figyelembe véve fontosabb Romániánál. Továbbá

úgy tűnik, hogy Románia nagyobb gazdasági segítséget kíván és követel tőlünk, mint Jugoszlávia. Mindazonáltal a Jugoszláviával kapcsolatban elérhető potenciális haszon hosszú távon talán nagyobb, mint amelyet Románia nyújthat. Másfelől, az utóbb említett országnak nyújtott azonnali segítség döntő hatású lehet, lévén, hogy Romániát — ellentétben Jugoszláviával — az események természetes menete nem állítja szükségszerűen szembe a német törekvésekkel. . . . A végső következtetés úgy tűnik az, hogy Romániát és Jugoszláviát ezért egyenlően kell kezelni.”

Végül is a bizottság a prioritás tekintetében a következő sorrendet állította fel: 1. Görögország, 2. Jugoszlávia és Románia egyenlő arányban, 3. Magyarország.

Ebben az összefüggésben érthető meg igazán az az állásfoglalás, amely a konkrét magyar igényekkel kapcsolatban született. Ezekben a hetekben Magyarországról is — főleg pénzügyi és angolbarát politikai köröktől, illetve a velük kapcsolatban álló angol személyiségektől — számos kérés futott be a Foreign Office-ba, hogy Nagy-Britannia nyújtson aktív, főleg gazdasági támogatást Magyarországnak, így óva meg attól, hogy Németország karjaiba essen.

Május 29-én Sargent tehát nem egyéni véleményként, hanem a fenti döntés alapján írhatta egy feljegyzésben: „Bizonyos vagyok benne, hogy nagyon sok szerencsétlen magyar van, aki azt szeretné, ha Nagy-Britannia védené meg attól, hogy Németország »elnyelje« őket, s akik azt remélik, hogy ez megvalósítható

47 Nagy-Britannia közbelépésével. De minden korábbi

tapasztalatunk és jelenlegi összes bizonyítékaink azt mutatják, hogy Magyarország nem tud Németországtól függetlenné válni semmilyen gazdasági akció révén. Még ha fel is tudnánk vásárolni Magyarország egész búzatermését, nem garantálhatnánk, hogy a német politikai nyomás és hatalmi vonzás ne hasson ugyanúgy, mint korábban. Vannak más országok, amelyekhez feltétlenül fontosabb brit érdekek fűződnek, és ahol ráadásul lehetőség van pozíciónk további erősítésére, ilyen elsősorban Görögország, s talán Románia is. Éppen ezért ne hagyjuk magunkat rábeszél-
ni, hogy pénzünket és energiánkat arra fecséröljük, hogy megpróbáljunk megmenteni olyan országokat, mint Magyarország, ahol a játszma már eldőlt.”³⁷

A májusi válságtól a müncheni egyezményig gyors és katasztrofális volt az út. A brit politika lépéseit a márciusi döntések irányították. Közép- és Délkelet-Európa problémáival a brit kormány 1938. november 10-én foglalkozott újból, amikor a brit külpolitika általános kérdéseit elemezte az új helyzetben. A brit kabinet elé került az Interdepartmental Committee új jelentése és Halifax hosszú memoranduma, melyek értékelték a müncheni egyezmény után kialakult helyzetet, és a májusi döntéseket vizsgálták felül. A jelentés és a memorandum egyaránt részletesen, s ha lehet mondani, „München szellemében” foglalkozott a térség problémáival.

³⁷ Uo., 22383/R4984/4291.

Romániával kapcsolatban a memorandum megállapította: „Ha Romániának, részben mert bízik országunk morális és más természetű támogatásában, komoly nézeteltérései támadnának Németországgal, s ha ilyen helyzetben támogatást kérne, teljes mértékig török kapcsolatainktól függne, hogy tudnánk-e katonai nyomást gyakorolni a térségben, mivel képtelenség lenne a szorosokon átjuttatni egy flottát, ha az említett ország ellenséges magatartást tanúsítana. A fekete-tengeri flottahadmozdulatokon kívül gyakorlatilag képtelenek vagyunk Romániának katonai segítséget nyújtani. Ez a tény már önmagában is óvatosságra kell, hogy intsen minket, nehogy túl sokat vállaljunk ebben az országban.”

Mégis mennyit vállaltak? Döntés született 200 000 tonna román búza felvásárlásáról a brit árutartalék számára, amikor a készletek cseréje majd szükségessé válik. Javaslat történt arra is, hogy a továbbiakban bizonyos minimális mennyiségű olaj és búza rendszeres felvásárlására kerüljön a sor. „Vásárlásaink — hangzott Halifax — valószínűleg sohasem lennének olyan nagyarányúak, hogy feszült helyzetet teremtsenek a német kormánnyal.”

Jugoszláviát mind a tárcaközi bizottság, mind Halifax memoranduma úgy ítélte meg, hogy veszélyes stratégiai helyzete miatt itt a legkevésbé akar kockázatot vállalni. Másrésről Jugoszlávia igényli talán legkevésbé a brit gazdasági segítséget. A brit import fenntartását és fejlesztését, a későbbiekben újabb hiteleket a bányakincsek feltárására szükségesnek vélték, de a politikai

módszereket itt fontosabbnak tartották. Halifax így érvelt: „Mivel azonban nem könnyű Jugoszláviából származó importunk növelése, s mivel pillanatnyilag a helyzet aligha kedvező hitelnyújtásra . . . úgy tűnik, nem kereskedelmi, hanem más módszerekhez kell folyamodni ahhoz, hogy elérjük célunkat: például az ország jövője iránti baráti érdeklődéshez, vagy, amilyen gyakran csak lehet, tárgyalásokhoz.”

Változás történt Magyarország értékelésében a májusihoz képest. A sok petíció s valószínűleg a kárpátukrán kérdésben kibontakozott ellentétek Németországgal, úgy látszik, hatást értek el.

A Foreign Office memoranduma megállapította: „Csehszlovákia után Közép- és Délkelet-Európában pillanatnyilag Magyarország van leginkább kitéve a német nyomásnak; azt sem szabad elfelejteni, hogy több, mint félmillió német kisebbség él területén. Sok töprengésre ad okot, hogy Magyarország politikailag és gazdaságilag mennyire függ Németországtól jelenleg és az elkövetkezendő időszakban. Kevesen örülnének Magyarországon a Berlinből való irányítás lehetőségének, és az egészen figyelemre méltó magyar iparnak olyan nyersanyagokra van szüksége, amelyeket nem lehet beszerezni Németországtól, ebből adódóan a »nem német« külkereskedelem (azaz »szabad« deviza) nélkülözhetetlen számára. Egészen bizonyos, hogy a jelenlegi vagy egy másik ezt követő mérsékelt kormány önálló politikát szeretne követni, olyat, amely a magyar és nem a német érdekeknek felelne meg. Amennyiben a mostani kormányt a magyar náci párt megbuktatná, a

magyar politika erősen, ha ugyan nem teljesen, német irányítás alá kerülne. Ha nem következik be egy ilyen kormányváltás — s mindent meg kell tennünk, hogy megghiúsítsunk egy ilyen változást —, akkor talán külpolitikai téren Magyarország továbbra is korlátozott méretű szabadságot élvezhetne, azzal a megszorítással, hogy nemigen nyílna alkalma olyan lépés megtételére, amely komoly ellenkezést váltana ki Németországban, hacsak nem élvezzi Olaszország hathatós támogatását.”

Halifax hangsúlyozta a kormánynak tett előterjesztésében, hogy tapasztalt és kvalifikált megfigyelők szerint a Magyarországnak nyújtott bármilyen brit kedvezménynek olyan hatás lenne, „amely ugyan nem állna arányban a ráfordított pénz értékével, de amely serkentené Magyarország függetlenségi törekvéseit azáltal, hogy jelezné: nem érektelen Őfelsége kormánya számára”.

A külügyminiszter elfogadásra ajánlotta kormányának az Interdepartmental Committee által javasolt gazdasági támogatást, hogy ti. a Magyarországról exportált pulyka vámját szállítsák le. Igaz, a bizottság, kimutatva, hogy a pulyka vámjá (fontonként 3 penny) a teljes költségek 35 százalékát teszi ki, kétségét fejezte ki, hogy a magyar pulyka valóban versenyképes-e. Halifax mindenesetre komolyan fejezte be érvelését, eképpen: „Ilyen körülmények között javaslom, hogy Őfelsége kormánya tegyen meg minden tőle telhetőt, rendkívüli törvénykezést igénylő intézkedések nélkül, hogy ki-elégítse a magyar kormány igényét a velünk való kereskedelem fenntartására és fejlesztésére. Különösen

ajánlom a pulykák vámjára vonatkozó döntés felülvizsgálatát.”

Az Interdepartmental Committeének a kormány elé terjesztett jelentése, összegezve a térséggel kapcsolatos álláspontját, leszögezte: „A bizottság tovább vizsgálja a lehetőségeket, de a fent felsorolt tények azt mutatják, hogy a délkelet-európai országok legfőbb kívánsága az Egyesült Királyságba irányuló újabb export lehetőségek biztosítása.

Jelenlegi nehézségeiket részben saját pénz- és valutapolitikájuknak lehet tulajdonítani, s ez a politika, a jelentős német vásárlásokhoz társulva, azt eredményezte, hogy belső áraik túl magasra szöktek. Az érintett országok javíthatnák exportlehetőségeiket, ha termékeik árát közelíteni tudnák a világpiacon árhoz. Ez azonban a jelenleg megengedhetőnél nagyobb mértékben vonná maga után pénzük értékcsökkenését.” Végül is a bizottság ennyit tudott mondani: „Az elmúlt három évben az ezekből az országokból származó importunk évente átlagosan 11,5 millió font körül mozgott, valamivel meghaladva importunk 1 százalékát. Amennyiben ez az import elérné a teljes importunk 2 százalékát, akkor ez jelentős támogatás lenne ezeknek az országoknak, és kézzelfoghatóan segítené ottani befolyásunk fenntartását. Ennek elérése azonban nehezen képzelhető el, hacsak Őfelsége kormánya nem vállalkozik jelenlegi kereskedelmi politikájának gyökeres átalakítására.”³⁸

³⁸ Uo., 22345/R9045.

Minden egyéb az illúziók világába tartozott. 1938. december 15-én a Foreign Office egy konkrét kérés kapcsán ismét foglalkozott azzal, miként lehetne segíteni Magyarországot. Az erről készült feljegyzés enyhe kétségbeeséssel állapította meg: „A gazdasági segítség problémáját már alaposan megvizsgáltuk, de azon kívül, hogy kissé megkönnyítettük az angol—magyar elszámolást, semmit sem tettünk, s úgy tűnik nem is teszünk semmit. Az egyetlen konkrétan beterjesztett javaslatot, nevezetesen, hogy le kellene szállítani a pulykákra kivetett vámot, elutasították, s nem valószínű, hogy még egyszer felszínre kerüljön.

Úgy tűnik hát, már csak arra gondolhatunk, hogy erőfeszítéseink fő területe kulturális legyen . . .”³⁹

Barbár korhullám

A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt (1938—1944)

A magyarországi zsidóüldözések történetének legkevésbé vizsgált és feldolgozott része a magyar szellemi élet viszonya a „zsidókérdéshez” és a zsidóüldözésekhez, noha nem mondhatjuk, hogy senki sem kísérelte meg a szembenézést ezzel a nehéz kérdéssel. Rábukkanhatunk a témára visszaemlékezésekben, interjúkban, önéletrészekben. Ezek közül kiemelkedik Vas István nagy életrajzi regénye, a *Mért vijjog a saskeselyű?*, s érinti a témát Száraz György az *Egy előítélet nyomában* című esszéje is.

Felelősségünket kutatva a történetekért, Bibó István 1948-ban megjelent ragyogó tanulmányában döntőnek tekintette a magyar szellemi élet állásfoglalását.¹ A népi mozgalomról írt posztumusz tanulmányában külön

¹ *Bibó István: A zsidókérdés Magyarországon. Válasz, 1948.* In: Bibó István összegyűjtött munkái. 2. köt. Bern, 1982. 391—505. Valamint: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Sajtó alá rendezte: Hanák Péter. Bp., 1984. 135—295.

pontban vázolta a mozgalom viszonyát a zsidókérdéshez.²

Az 1948-as tanulmányban Bibó részletes vizsgálat nélkül, de bemutatja az értelmiségi állásfoglalások típusait, hangsúlyozva, hogy a szellemi dolgok összefüggései miatt egészében kell nézni a szellemi életnek a fasizmussal és a hitlerizmussal szembeni magatartását, amiből nem lehet kiemelni a zsidókérdést. Noha vázolata ma már néhány helyen pontosításra szorul, lényegét tekintve azonban helytálló. Kiindulópontja, hogy a magyar tudomány, a magyar irodalom és a nemesebb publicisztika viselkedése egyes kivételektől eltekintve egészében ugyan nem ad szégyenkezésre okot, de a „magas és örök ideálok” melletti sok általános állásfoglalás nem volt elég, azt meg kellett volna tisztítani a kétértelműségektől. Egyfelől el kellett volna oszlatni minden félreértést a tekintetben, hogy az írók európaisága nem azonos a feudális reakció antibolszvizmusával, s radikalizmusuk nem azonos a fasiszta radikalizmussal. Másfelől az ellenállás és az emberiség programjainak olyan tiszta és világos megfogalmazására lett volna szükség, amely a zsidókérdésben éppúgy, mint a nemzeti kérdésben a legtöbb jószándékú ember megragadására képes. Ez nem történt meg, s a különböző állásfoglalások éppen ezért szűknek, hamisnak vagy elégtelennek bizonyultak.

A zsidóság állampolgársági egyenlőségének 1938-as megszüntetése elleni tiltakozást azért tekintette Bibó

sikertelennek, mert a magyar nép, a magyar tömegek ügyében nem foglalt elég radikálisan állást, s mert a nemzeti-területi sérelmekkel — amelyek orvoslását az értelmiség nagy része is egyre inkább a németektől várta — nem állított szembe egy olyan nemzeti veszélyérzetet, amely a zsidók veszélyérzetétől függetlenül is hitelre talál.

Az ellenforradalmi közélet konzervatív szárnyának állásfoglalását pedig azért nem tartotta hatékonynak, mert az nem önmagában a zsidótörvényeket utasította el, hanem a „zsidókérdéssel” szemben a német veszélyt tartotta nagyobbak és aktuálisabbnak a szélsőjobboldali mozgalmak „szociális és forradalmi” frazeológiáján keresztül. Alapvetően tömeg- és forradalomellenessége és a legitimizmusra sandító németellenessége miatt tartott távol magától „sok jó radikális erőt”.

Irreálisnak és terméktelennek tartotta Bibó azt a szellemi irányt is, amely magát „magyar radikalizmusnak” nevezte, s Szabó Dezső nyomdokán egyszerre hirdette a német és az ún. zsidó térhódítással való szembefordulás szükségességét. Ez az álláspont a zsidóüldöző jobboldalnak is hivatkozási lehetőséget adott, s ezzel óriási erkölcsi kockázatot vett magára.

Bibó tisztának és helyesnek tartja a szocialista és kommunista mozgalmi vezetők megfogalmazását, amely minden kizsákmányolás megszüntetését, a magyar nép felszabadítását szegezte szembe a zsidókérdésre szűkített szociális kérdéssel. Erről az alapról hirdették a német fasizmussal szembeni nemzeti ellenállást. Visszhangja azonban ennek a programnak

csak akkor lehetett volna széles és áttörő — Bibó szerint —, ha azt a magyar szellemi élet „bevett, származási vagy politikai gettóba nem szorított képviselői” hirdetik meg „osztályharcos frazeológia” nélkül. A szellemi oldalon ezek a nemzeti erők azonban többségükben megosztott és megzavarodott állapotban maradtak mindvégig. Bibó István következtetései szerint a magyar szellemi élet nagy súllyal játszott közre abban, hogy az üldözött zsidóságnak a magyar társadalomról megélt tapasztalataként a „rosszindulat, részvétlenség, korlátozottság és gyávaság vonásai” rajzolódtak ki.

Bibó ítélete kemény és önkritikus volt, s lényegében helytálló. Ilyenfajta szembenézésre írói oldalról csak egy kísérlet történt tizenöt évvel később, Juhász Vilmos és Kovács Imre gyötrő, tévedéseket sem nélkülöző, mégis tiszta szándékú vitájában, az Új Látóhatár hasábjain.³

„Vannak kérdések — írta a vitát indító Juhász Vilmos —, amelyek a valóságban gyökereznek ugyan, de régóta mitológiává váltak; az igazságuk mitológiai, illetve mese igazság, s éppen ezért oly veszedelmesek, mint démonok. Ilyen volt Magyarországon is, mint általában Közép- és Kelet-Európában, a zsidókérdés. Nem kis mértékben a szellem emberein múlt, hogy véres mitológiává vált. Az írók a „félnáci” és náci korszakban — mint írók — nem sokat tettek e mitológia trónfosztása érdekében. Az írók, mint írók, általában hallgattak. . .

³ Új látóhatár, 1965. 2. sz. *Juhász Vilmos*: Az apák helyett. A mai magyar irodalom egy aspektusáról. 164—175.; Uo., 4. sz. *Kovács Imre*: A vádlottak nevében. 357—362.; Uo., 6. sz. *Juhász Vilmos*: A vádlóvá előlépett bűnrészes nyilatkozata. 555—560.

Mint emberek sokan tisztességesen, nem ritkán hőiesen viselkedtek. De ez a magatartásuk magánügy maradt, alig került olvasóik elé.” Az író, a totalitárius zsarnokság minden fajtáját ki tudja játszani — mondja a szerző —, a kockázat természetesen nagy volt akkor. „Az írói, a prófétai kockázatvállalására alig van példa ezekből az időkben.”

Kovács Imre a „vádlottak nevében” tiltakozott az ellen, hogy a magyar írókat ilyen sommásan a vádlottak padjára ültették. Szerinte nem lehet általánosságban ráfogni az írókra, hogy hallgattak a zsidókérdésben, mert még egy részük ugyanis hangosan antiszemita volt, egy jelentős csoport az önvédelem jogán küzdött ellene nyíltan és bátran. És voltak „akik igyekeztek pártatlanok vagy tárgyilagosak maradni, ha ez egyáltalán lehetséges volt”, még akkor, amikor nem voltak deportálások és tömegmészárlások.

A vita további részét ne ismertessük most, hanem keressük inkább a választ a magunknak is föltett kérdésre. Higgadtan és elfogulatlanul, ha ezek a szavak helyénvalók itt, s ha ez lehetséges. Talán egy módon igen: történeti megközelítésben. Bár juthatnánk el így a „túlsó partra”, a megtisztulás partjára.

Amikor az első zsidótörvény létrehozását a Darányi-kormány 1938 tavaszán napirendre tűzte, a fölhabzó vitában egyetlen olyan érv sem hangzott el a javaslat mellett, amelyet korábban már meg ne fogalmaztak volna. Annál inkább, mert a törvényjavaslat valójában csak az értelmiségi szakmákat érintette, s így tulajdonképpen azt az argumentációt elevenítették fel,

amelyet a korabeli magyar szellemi életnek olyan súlyú egyéniségei fogalmaztak meg a korszak két legnagyobb hatású művében, mint Szabó Dezső az 1919-ben megjelent regényében, *Az elsodort faluban*, és Szekfű Gyula az 1920-ban megjelent *Három nemzedékben*. Szabó Dezső regényének és a Nyugat 1919. márciusi számában megjelent „Az egész emberért” című írásának hatásáról éppen 1938-ban írták le az Apollóban ezeket a sorokat: „Szabó Dezső elvei 1920 körül meghódították a magyar ifjúság jelentős részét, s az író hatása alatt jóval Hitler előtt majdnem megszületett a »fajtiszta« magyar nemzeti szocializmus tana . . . a »pogány« magyar szocializmus, a nyugattal szakító.”⁴

Szekfű külön fejezetet szentelt művében azon tételének bizonyítására, hogy a dualizmus második felében nem történt más, mint hogy a „vagyonilag kitünő helyzetbe került zsidóságnak az anyagi vezetés mellett a szellemi is ölébe hullott”. S bár Szekfű Gyula és Szabó Dezső között a későbbiekben igen éles ellentét bontakozott ki, Szekfűnek ebben a témában szinte egyetlen olyan érve sincs, amely *Az elsodort faluban* ne kapott volna hangot. A zsidóság szellemi vezető szerepét mindketten a sajtóviszonyokban és a budapesti színházi életen keresztül igyekeztek bemutatni, mindketten saját műfaji követelményeik szerint, de egyforma indulati töltéssel.

⁴ Apolló, 1938. VII. évf. *Szvatkó Pál*: Indogermán magyarok. 28. Szabó Dezső életútjáról lásd részletesen: *Nagy Péter*: Szabó Dezső (Bp., 1964.) című kitünő könyvét, valamint *Gombos Gyula*: Szabó Dezső (München, 1969.) című tanulmányát.

Szekfű a Hitler hatalomra jutása után írt, kiegészítő fejezetében a „Trianon óta” címűben, az öt antinomia között, amelyek megoldását csak sürgős reformok segítségével látta lehetségesnek, harmadikként a „zsidóság—magyarság” ellentétpárt jelölte meg. Hozzátette ugyan, hogy a budapesti zsidó kultúrának az egész ország meghódítására elindult lépései az ellenforradalmi korszakban elakadtak, mégis a hangsúlyt arra tette, hogy a trianoni „neobarokk édesgyermek, egyenes leszármazója lévén a harmadik nemzedék szellemének, nem érezhetett magában erőt, hogy komolyan pótolja az elődjével közeli viszonyban volt nagyvárosi zsidókultúrát, mely ily módon, némi átfestés és áthangolás árán, továbbra is hatalma teljében maradt”.

Megállapította, hogy a numerus clausus törvény nemcsak az állami hivatalokban éreztette hatását, de az orvos, jogász, ügyvéd produkcióban is megszüntette a zsidó származású hallgatók magas arányát. A „magasabb intelligencia pályáinak erős korlátozódásával” viszont a zsidó ifjúság a kereskedelem, az ipar, a bank állásait szállta meg, ami pedig a válságot követő nehéz helyzetben az állás nélküli keresztény értelmiség elhelyezkedését nehezítette meg, és az állami fixfizetéses tisztviselők indulatait váltja ki.

Szekfű tanácsai a megoldásra így hangzottak: 1. A zsidóságnak is érdeke, hogy a magyarság nagyobb részt nyerjen a kapitalisztikus termelési rendben, „ennek minden egyes fokozatán”. 2. A háború után bevándorolt zsidóság a cionizmusban és kivándorlásukig a „kisebbségi alapon” való szervezkedésben keresse a meg-

oldást, mert eképpen tehermentesülhetne „a már őszintén megmagyarodott, magyar műveltségű zsidóság és a magyarság közötti viszony”.⁵

Amikor mindezeket az érveket az útszéli antiszemita frazeológiába süllyesztve, arra támaszkodva követelte a zsidótörvényeket a szélsőjobboldal, Szekfű álláspontja már más volt, s később a német megszállás után személyes bátorsággal is megpróbált szembeszállni a véres katasztrófával, és segítséget nyújtott sok üldözöttnek. Ez azonban nem változtatott azon, hogy a *Három nemzedék és ami utána következik* segített a fajgyűlölet szellemének elszabadulásában.

Némi változás Szabó Dezső nézeteiben is végbement 1938-ra. A faji törvényjavaslattal kapcsolatos első jelentősebb állásfoglalás a szellem világából 1938 áprilisában született meg: „Az antijudaizmus bírálata” című tanulmányában.⁶ Már a tanulmány címe is jelezte, nem arról van szó, hogy Szabó Dezső egyszerűen újrafogalmazta volna korábbi nézeteit a zsidókérdésben. Ez az írás adta meg a lökést annak az irányzatnak a megerősödéséhez, amely a zsidóság elleni törvénykezést arra akarta felhasználni, hogy az ún. törzsökös magyarság pozícióit erősítse meg a középosztályban a német származásúakkal szemben, s általában egyfajta

⁵ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1940. 440—450.

⁶ Szabó Dezső: *Az antijudaizmus bírálata*. Szabó Dezső újabb művei. 39. sz. füzet. In: *Szabó Dezső: Az egész látóhatár*. Bp., é. n. 249—294.

magyar nacionalizmust kívánt a német térhódítással szembeállítani.

Szabó Dezső gondolatmenetének a lényege ugyanis az volt, hogy a magyarországi német térhódítás három eszköze; a legitimizmus, az irredenta és a zsidó probléma közül az utóbbi maradt csak használható 1938-ra. Azért lett minden gazdasági, szociális és kulturális bajnak a forrása a zsidó, mert az „antijudizmus kétségtelenül a legkisebb ellenállást jelentő, a legkönnyebb út arra, hogy valaki a tömegeket saját uralmi célja eszközévé tegye, és hogy vele elvonja a tömegek figyelmét az élet többi problémájától s a végzetüket megszabó egyéb igazságtalanságoktól”. Azért lehet a tömegbefolyás leghatásosabb eszköze — mondja —, mert a kereszténység és zsidóság ellentéte „kilopja a közéleti, a politikai, a történelmi életből: a magyarság fogalmát”.

A szerző minden korábbi eszméjét a zsidósággal szemben ezúttal is kifejtette, de most azt hangsúlyozta erőteljesen, hogy a „leghalálosabb veszélyű” a német veszély, mert „a zsidóság mögött mégsem áll egy százmilliós nép borzalmas fegyveres ereje és borzalmas faji sovinizmusa”. Ő is meg akarja szüntetni a zsidóság túlsúlyát a gazdasági életben, a szabad pályákon és a sajtóban. A német származásúak viszont Szabó Dezső szerint a „magyar lélek formálásánál, a magyar város irányításánál” vannak túlsúlyban.

A magyar sajtó jelentős részének németbarát hangvételét (köztük kormánypárti lapokéit) a „magyarság jobboldali elárulásának” minősítette és szenvedélyesen kikelt a nyilas mozgalmak és eszmék ellen. A nyilasok

célját a zsidókérdés vonatkozásában nem tekintette másnak, mint hogy „az éber életösztönű, világösszekötésű, nagy anyagi fegyverzettel rendelkező zsidóságot mindenáron elriasszák az életharcban a magyarság oldala mellől: hogy a szétoldott, agyonmaszlagolt, őrhelyeiről kitúrt magyarságnak semmi természetes segítsége ne legyen az elnyelő-germán akarat előtt”. A zsidótörvény-javaslatot nem tartja kivezető útnak, mert annak semmi szociális jelentősége nincs a magyarság számára, hiszen az nem érinti a nagytőke érdekeit, s csak „az apró zsidók tömegeit ellenségesíti ki a Nemzeti Egység oly sokat emlegetett áhítatából”.

Szabó Dezső a maga modorában egy nagy stílű programot is felvázolt, amit ismertetni itt nincs helyünk. Csak annyit jegyezhetünk meg, hogy egyik-másik követőjétől és a magyar szellemi élet nem jelentéktelen részétől eltérően nem helyezkedett arra az álláspontra, hogy a zsidóság kiszorítása — mindegy milyen áron —, de megkezdődött Magyarországon.

Féja Géza nézetei — akit a szélsőjobboldali sajtóban másokkal együtt azzal vádoltak, hogy a „zsidóság nagy haditervét” dolgozza ki — sok szálon kapcsolódott Szabó Dezsőhöz, de radikális paraszti-demokrata megközelítése akkor még nem keveredett faji indulatokkal. A szélsőjobboldal vádaskodását 1938 áprilisában még „Márciusi Front”-os álláspontról utasította vissza, és leleplezte azt a demagógiát, amely a nagyon kis társadalmi rétegek érdekeit szolgáló törvényjavaslattal „országos nemzeti ügyet” kreál és azt akarja elhitefni, hogy a nagytőke szerepe majd megváltozik, ha a bankok

és vállalatok íróasztalainál keresztény fiatal emberek foglalnak helyet. Az igazi fajvédelemnek a nagyszabású földbirtokreformot, új magyar falvak alapítását, a parasztság szervezett gazdasági erejének létrehozását tekintette volna, s azt, hogy a politikai életben döntő szava legyen. Az a magyar — hangsúlyozta —, aki „őszinte sorsközösséget vállal a néppel”, s az az ellenség, aki nem vállalja a magyar nép történelmi harcát.⁷

Néhány nappal később a zsidók asszimilációjáról tette közzé véleményét.⁸ Ebben hangoztatta, hogy a történelmi szempontból pillanatnyi jelentőségű uralmi rendszerekkel kötött szövetség, vagyis a „fölfelé történő asszimiláció” csak „ideiglenes életbiztosítás”, s nem biztosítja sorsát és emberi jogait. A másik út „a dolgozó, teremtő magyar közösség: a teljes sorsközösség vállalása a magyar néppel”. Nehéz út ez — mondja —, hiszen egyrészt azt hangoztatják, hogy olvadjon be a zsidóság a magyarságba, másfelől pedig ki akarják zárni belőle, de hát „a magyar írók, gondolkodók, az örök magyar »haladók« útja sem könnyebb”, s a jobb sorsra törekvő parasztság útja sem rózsás.

A törvényjavaslat és az asszimiláció vitájába már ekkor bekapcsolódott olyan lap is, mint a Magyar Út című hetilap, amely magát a népi eszmekörhöz közelálló, törzsökös magyar — főleg protestáns — értelmiség orgánumának tekintette. Április 28-i száma több cikk-

⁷ Magyarország, 1938. április 27. *Féja Géza*: A zsidóság haditerve.

⁸ Uo., 1938. május 5. *Féja Géza*: A zsidók útja.

ben foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. Eléggé sajátos módon, minden megnyilvánulástól, amely a zsidótörvény ellen zsidók részéről megmutatkozott, a megkülönböztető törvényjavaslat igazolását látta, és gyakorlatilag elutasította az asszimiláció lehetőségét. A vezércikk például egy „református zsidóhoz” szólt, ezzel a tanáccsal: „A Ti magyarságotokból még hiányzik a szenvedés ezért a földért. Ha csakugyan asszimilált magyarnak érzed magad néhány száz sorstársaddal, itt az idő, hogy magyarságodról az egész világ előtt tanúságot tégy. Tanúságot úgy, hogy önként ajánlod fel a nemzet számára azt, amire a magyarság zömének múlhatatlanul szüksége van. Légy az első, aki önként felajánlja birtokát telepítési célokra, aki — ha gyárat vezetsz — önként felajánlod gyáradat és tőkédet a törzsökös magyarságnak... És ha mindezt megtetted, és bár a közvélemény idegennek, élősdinek, betolakodónak tart, Te mégis szereted ezt a földet és népet úgy, hogy ha koldúskenyeret sem ad, akkor sem tudsz élni nélküle — akkor csakugyan magyar vagy!”

Ugyanebben a számban arról van kolumnás értekezés, hogy a zsidóság faj-e vagy vallás, állást foglalva amellet, hogy mind a kettő. Ezért úgy akarta feloldani az ellentmondást, hogy a keresztség a formális asszimilációt jelentse, hogy a „zsidó-kereszténység” szervezett formájának létrehozását javasolta. A zsidóságnak pedig „a nemzetiségeket megillető” jogot kívánta biztosítani.⁹

⁹ Magyar Út, 1938. április 28. *Pap Béla*: Levél egy „református zsidóhoz”, *Dr. Fónyad Dezső*: Faj vagy vallás.

Fábián Dániel is terjedelmes cikket írt a „zsidójavaslat”-ról. Ő már közvetlenül az Anschluss után is azt írta, hogy „a kormány legfontosabb teendője a zsidókérdés sürgős és gyökeres rendezése”. Most a „magyar gazdasági szabadságharc” első lépésének nevezte a törvényjavaslatot. Tanácsot ad ő is, mondván: a magyarság és a zsidóság között béke csak akkor lehet, „ha nem bojkottal és passzív rezisztenciával fenyegetőzik, hanem becsületesen végrehajtja ezt a kíméletlen operációt önmagán”.

1938. május 5-én, aznap amikor a törvényjavaslat tárgyalása a parlamentben megkezdődött, a Pesti Naplóban megjelent a magyar írók, művészek, tudósok egy csoportjának nyilatkozata a magyar társadalomhoz és a törvényhozás tagjaihoz az állampolgári jogegyenlőség elvének védelmében. A deklaráció hangsúlyozta, hogy: a javaslat a társadalmi egyensúly biztosítását ígéri, de egy szava sincs a legszegényebb, gazdaságilag lelegelettebb és legárvább rétegek sorsának jobbrafordításáról; hogy igazában a keresztény középosztály fiait sérti, amikor feltételezi róluk, hogy jogfosztástól, gyámkodástól és kényszeralkalmazástól várják megélhetésük biztosítását; hogy lelkiismeretlen dolog a megkeresztelések között dátum szerint különbséget tenni. „Minket keresztény hitünk, hazafias meggyőződésünk az ország európai hiteléhez és nemzeti függetlenségünkhöz való ragaszkodásunk készítet arra — olvashatjuk többek között —, hogy soha ne tágítsunk az állampolgári jogegyenlőség elvétől, amelyet történelmünk legszebb korszakában, az európai ma-

gyarság legnagyobb elméi vívtak ki." A deklaráció felszólította a törvényhozó testületeket, szakszervezeteket, intézményeket „az egész ország józan és hazafias” népét, tegyenek bizonyosságot önérzetükről és lépjenek fel a javaslat ellen. „Gondolja meg minden kortárs — fejeződött be a nyilatkozat —, mekkora felelősség terheli, ha a lelkiismereti tiltakozás ellenére is megszületik egy törvény, amelyre valamikor minden magyarnak szégyenkezve kell gondolnia!”

A deklarációt a következők írták alá: Gróf Apponyi György, Bartók Béla, Bárczy István, Berda József, Berecz Sándor, Bernáth Aurél, Blaskó Mária, Bóka László, Csécsy Imre, Csók István, Darvas József, Erdős Jenő, Eszenyi Jenő, Győri Farkas Imre, Ferenczy Noémi, Féja Géza, Fodor József, Földessy Gyula, Földessyné Hermann Lula, Gáspár Zoltán, Hertelendy István, Horváth Béla, Pálóczi Horváth György, Kárpáti Aurél, Kernstok Károly, Kmetty János, Dernői Kocsis László, Kodály Zoltán, Kozma Erzsébet, Kun Zsigmond, Lovászy Márton, vitéz Makay Miklós, Márffy Ödön, Mátyás Ferenc, Mihályfi Ernő, Molnár Farkas, Molnár Kálmán, Móricz Zsigmond, Zugligeti Pintér József, Polner Ödön, Rab Gusztáv, Rados Gusztáv, Remenyik Zsigmond, Reidl Margit, Schöpflin Aladár, Simándy Pál, Somlai Artúr, Supka Géza, Szabó Zoltán, Szakasits Árpád, Szász Zoltán, gróf Széchenyi György, Szimonidesz Lajos, Tersánszky J. Jenő, Tóth Aladár, Vaszary János, Vikár Béla, Vilt Tibor, Zilahy Lajos.¹⁰

¹⁰ A deklaráció teljes szövegét idézi *Lévai Jenő*: Fekete könyv. Bp., 1946. 26—27. Lévai a névsorból kihagyta Féja Géza, Dernői Kocsis

A nyilatkozat feltűnést keltett ugyan, de követőkre nem talált. Visszhangja értelmiségi körökben is inkább elutasító volt, s nem vezetett arra a felismerésre, hogy az állampolgári egyenjogúság nem lehet vita tárgya, azzal szemben nem lehet fenntartásokkal élni; hogy a zsidótörvény olyan engedmény a szélsőjobboldalnak, olyan bizonyítéka a náci penetrációnak, amely következményeiben az egész értelmiséget érinteni fogja. Az sem talált visszhangra, amit a törvényjavaslat bizottsági vitájában Bethlen István fejtett ki leghatározottabban: „Azok, akik ezt a törvényt sürgetik hamarosan rájönnek majd arra, hogy ezzel a kérdés lényegében nincs megoldva és sürgetik majd a kormányt, amely azt hiszi, hogy ezzel a törvénnyel nyugalmat tud teremteni, hogy most már sokkal tovább menjen.”¹¹

Szellemi körökben is inkább az volt a vélemény, hogy a 20 százalékos kvóta — ami a négyszerese volt a Magyarországi zsidóság arányszámának az egész lakosságon belül — végeredményben méltányos javaslat. Ezt hangsúlyozták nemcsak a hírlapok, a publicisztikai eszmefuttatások, de ez hangzott el a felsőház szónoki emelvényéről Ravasz László református püspök szájából is: „Bármely kisebbségi csoportra, legyen ez vallás vagy nemzetiség — mondta — nem tartozik a legkedvezőtle-nebb megoldások közé, ha országos arányszámának

László és Rab Gusztáv nevét. *Vas István: Mért vijjog a saskeselyű?* című könyvében figyelemre méltó a saját és barátai érzelmeinek, gondolatainak felidézése a deklarációval és annak visszhangjával kapcsolatban. (Bp., 1981. 2. köt. 261—284.)

¹¹ Pesti Hírlap, 1938. április 24.

négyszeresében engedik valamely közületi jogban vagy területen érvényesülni.”¹²

Éles támadások is érték a nyilatkozat aláíróit, s nem csak a szélsőjobboldalról. Az bizonyára nem okozott a szellemi világban meglepetést, hogy a Napkelet így kezdte tiltakozását: „Nem szívesen látjuk a magyar írókat a zsidótörvény és a vele szerves összefüggésben lévő sajtójavaslat kínos, de szükségszerű tárgyalása alkalmával, mint a szabadság álhumanista bajnokait.” Az aláírókat vádolja a közösséggel szembeni felelőtlenséggel. Persze magyarázatot is talált azonnal, mondván, az aláírók „a zsidó szellemiség tőkájével szerves és hálás kapcsolatban állnak”. De azért kioktatja őket, kérdezve patetikusan: „börtönt, megaláztatást, kínvallatást és halált” is vállalnának ezért az ügyért? Elmarasztalja az írókat a lap, mert tettüket nem a „közösség érdekéhez” mérték és felelőtlenséget tanúsítottak a közösséggel szemben.¹³

A Magyar Út című hetilap alig akart fölocsudni a meglepetésből a deklaráció megjelenése után. Főleg azt fájlalta, hogy Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond és Féja Géza aláírta a nyilatkozatot. A sok olyan nagy volt, hogy a május 12-i számban a „Tiltakozunk lelkiismeretünk minden erejével” címet viselő másfél oldalas cikk írója még egyik-másik fölháborodott mondatát sem tudta befejezni. „Hát valóság lenne —

¹² Az országgyűlés felsőházának 67. ülése. 1938. május 24-én.

¹³ Napkelet, 1938. I. köt. 404—405. (*ma-an*): Hozzászólás egy memorandumhoz.

kiált föl —, hogy a magyar alkotó génusz örökéletű nagyjai a magyar zene megteremtői: Kodály, Bartók, a magyar regény- és prózaírás klasszikus mestere: Móricz Zsigmond, kinek Erdély című trilógiája és »Hét krajcár«-ja és sok más alkotása él addig, amíg egy ember olvas magyarul.” Pont van itt, s majd csak a harmadik mondatban következik a befejezés, hogy ti. ők „emeljenek szót az ellen, hogy még a jogegyenlőség elvének kárára is érvényesüljön — ha pár ezer magyar középosztálybeli felsegítésére egyelőre — a szociális igazságtevés és kiegyenlítődség elve”. A magyarázatot a cikkíró is az aláírók üzleti kapcsolataiban kereste.¹⁴ A következő szám egy olvasói levél formájában már egyenesen hazaárulásnak minősítette a nyilatkozat aláírását.¹⁵

Féja Géza levélben utasította vissza a vádakát, akkor még hangsúlyozva: a nyilatkozatot újból aláírná, mert nem hajlandó arra, hogy a magyarkérdést zsidókérdésre szűkítse.¹⁶

Móricz Zsigmondot is érte külön támadás a Pesti Naplóban közzétett „Zsidótörvény” című szokatlan hangvétellű cikke miatt, amelyben többek között az írta le, hogy mint fiatal újságíró, hogyan segítették a zsidók társadalomszemléletének kialakításában. Tanulságokat

¹⁴ Magyar Út, 1938. május 12. *Fábián Dániel*: „Tiltakozunk lelkiismeretünk minden erejével...”

¹⁵ Uo., 1938. május 19. „Még ők is?”

¹⁶ Uo., 1938. május 26. *Féja Géza*: Vállaltam, vállalok és vállalni fogok.

is levont Móricz, többek között azt, hogy a magyar zsidóság más mint a németországi vagy a romániai, mert: „Nálunk valóban sokkal inkább építő munka volt, amit végzett a zsidó-magyar, mint bárhol a saját államainak zsidósága.”¹⁷

A befejezés tulajdonképpen nem volt más, mint Horthy 1938. április 3-i rádiószózatának egyik passzusa írói újrafogalmazásban. Horthy azt mondta: „Nem először hangoztatom, hogy mennyire fontos lenne, ha értékes magyar fiatalságunk legyőzné azokat az üres előítéleteket, amelyek a kereskedelmi és általában az üzleti pályáktól visszatartják és megmutatná, hogy erre is megvan a rátermettsége... Becsületes, komoly munka, sőt a munka szeretete. Itt van a helyzet kulcsa és csakis itt, nem pedig az utcán és demagóg szólamokban.”¹⁸ Móricz Zsigmond pedig ezeket írta: „Igenis kell, hogy a magyar ifjúság ébredjen rá, hogy hazájával szemben az a kötelessége, hogy ne csak kiválasztott pályához ragaszkodják, hanem a nemzet életének minden ágazatában otthon legyen, mint tevékeny és áldozatos munkás. De ki akadályozza meg ebben a magyar ifjút? Csak saját maga. Tessék tízszer annyit tanulni és százszor annyit dolgozni, s akkor a mai törvényes állapotok is megengedik, hogy virágzó életet teremthesenek maguknak.” A Napkelet szerint tagadhatatlan, hogy Móricz Zsigmond — aki nem látja a zsidó fától a

¹⁷ Pesti Napló, 1938. május 8.

¹⁸ Pesti Hírlap, 1938. április 5. Horthy Miklós kormányzó rádiószózata.

keresztény erdőt — „a legnagyobb magyar írók egyike, de ítéletei nem mindég a legmegbízhatóbbak”.¹⁹

A deklaráció nyilvánosságra hozatala után sokan feltűnőnek tartották, hogy az aláírók között nem szerepelt Babits Mihály és Illyés Gyula neve. Mindketten hamar magyarázattal szolgáltak: megírták véleményüket.

Babits Mihály, aki súlyos betegség után éppen lábadozóban volt, a Pesti Naplóban nagy cikket írt „A tömeg és a nemzet” címmel, amely nagy erővel bizonyította szembeszállását a diszkriminációs törekvésekkel, azzal a tömeghangulattal és politikával, amely 1938 tavaszán érvényesült Magyarországon. „Itt fajok és osztályok küzdelme folyik, amelybe én nem állhatok bele — hangoztatta látszólagos kívülállását —, mert nem állok sem faji, sem osztályalapon. A tempót egy barbár kor irama diktálja, amely nem az én korom... Bár keserőséggel és aggályokkal tölt meg, ha ez a barbárizű modernség betör a mi magyar életünkbe is, s ujjlenyomatot hagy szentségeinken.” Figyelmeztetett, hogy e sajtótörvény, amelyet a zsidótörvénnyel együtt hoztak, az igazi irodalmat veszélyezteti, mert az „elsenyved a korlátok között”.

S kérdezte: hány szellemi embernek fog használni és kinek, „ha a gyűlöletes korhullám hátára kapunk?” Babits meg tudta határozni pontosan a veszélyeket, bár hozzátette, hogy ezt már mások is megtették, s velük együtt ő sem tud választ adni a kérdőjelekre. Nem

¹⁹ Napkelet, 1938. I. köt. 393—398.

fogunk-e, mint hazárdőr — „egyre nagyobb tételeket kockáztatni szellemiekben és anyagiakban, ha egyszer a lejtőn megindultunk? Engem főleg a szellemi rész izgat. Mi lesz, ha elborít bennünket a zsarnokságnak és barbárságnak az áradata, mely ebben a szomorú Európában mindenütt ott les már az ajtó küszöbén, ahol az emberi jogokból és közszabadságokból egyetlen parányi rést engednek?”

Hangsúlyozta ismét, hogy ő a faji kérdést nem tartja lényeges dolognak, de itt most többről van szó: a keresztény vallásról, arról, hogy kortól, helytől, időtől független erkölcsi igazságokban hiszünk-e, vagy csak a koráramlatokban. Ezért írta a cikket, ahelyett, hogy az aláírással könnyített volna lelkiismeretén. „Író vagyok — fejezte be — a szellem embere. . . Az én szolgálatom: megőrizni népem legtisztább erkölcsi hagyományait, nem engedni, hogy az igazság szelleme elavuljon. A kezdeti barbárság lármája közt ébren kell tartani a lelkiismeret sajgó nyugtalanságát. Megóvni egy jobb idő számára az emberiség megvetett eszméit, a szellem és szabadság tiszteletét. Ezek a nemzet igazi szentségei. Ha őket az áradat prédájául engedjük, micsoda anyagi előny vigasztalhat? Akkor többé talán nem is nemzet a nemzet. (Csak tömeg vagy állam.) S minden bizonnyal nem magyar a magyar!”²⁰

Illyés Gyula a Nyugat 1938. májusi számában közölt „Naplójegyzetek”-ben mondta el a véleményét. Indula-

²⁰ Pesti Napló, 1938. május 15. L. még: Babits Mihály művei. Esszék, tanulmányok. II. Bp., 1978. 568—573.

tosan és keserűen, mert szerinte a „fenyegetettek jajüvöltése” megtévesztő: a kultúra nem azokban az intézményekben van, amelyekben a demokráciaellenes rendszerek meg akarják rendszabályozni. Felsorolja aztán a „lakáj-drámaírótól” a „limonádészerzõn” át a „ponyva kiadó”-ig azokat, akik szerinte a kultúra védelmét követelik most. Ezzel a megközelítéssel Illyés önmaga előtt fedte el azt a lényegét, amit Babits látott, hogy az igazi kultúra kerül veszélybe, a „tömegműveltség sajtótermékei” viszont alkalmazkodni fognak. Illyés elsõsorban fenntartásait fogalmazta meg, amikor kijelentette: „Vigyázzunk magunkra: nehogy új ellenségeink elõtt szövetségesül kínálkozó régi ellenségeink veszejtsenek el bennünket. Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat. Méltó módon végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bõrét tisztán tartottuk tölük, csontjaikat ne egy gödörbe találja az utókor e dögökével.”

Harcba indul a sajtószabadságért — írta ezek után —, mert látja ugyan az ellenséget, de azt nem, hol kell harcvonalba állnia, ahová már nem szabad az ellenséget beengedni, „mert az a föld már az én kincseimet és isteneimet rejti”.²¹

Védeni fogja a sajtószabadságot — mondja, de hozzáteszi, hogy ezt a sajtót pokolra kívánta, akkor amikor a legszabadabban prostituálta magát. Tiltakozik

²¹ Nyugat, 1938. május. L. még: Magyarok. Bp., 1939. és Illyés Gyula: Itt élned kell. I. köt. 419—420. Az utolsó két szó az utóbbi kiadásban hiányzik.

a könyvégetések ellen, de e veszély előtt e könyvek nagy részét, sőt szerzőiket is máglyára kívánta. „Harcba tehát úgy indulok — fejezte be —, hogy igyekszem megbocsátani védencemnek, szemet hunyok neki, rá se nézek, nehogy leköpjem, mielőtt meghalok érte.”

Nem írta alá a nyilatkozatot Szabó Lőrinc sem, aki akkor már erősen antiszemita hírébe keveredett, nem annyira írásai, mint inkább baráti társaságokban kifejtett nézetei és vitái alapján. Legismertebb ilyen esete régi barátjával, Sárközi Györggyel történt, akinek — kifejtve a hitleri Németország elkerülhetetlen győzelmével és ebből következően a zsidóság elpusztításával kapcsolatos álláspontját — azt ajánlotta, hogy legyen öngyilkos, s így kerülje el a borzalmakat. Ascher Oszkár is ilyen okokra vezeti vissza kapcsolatuk megromlásának okait *Minden versek titkai* című könyvében.

Írást Szabó Lőrinc életrajzírói csak egy 1937-es interjúrészletet idéznek, amelyet az Új Szellem című prágai magyar lapban tett közzé Gál István. Az interjúban Szabó Lőrinc a legaktuálisabb kérdések egyikének tekintette a zsidókérdést, „objektív megállapításokra és nagyobb távolságokban való gondolkodásra” intve a magyar zsidóságot, azaz arra, hogy még a törvényes korlátozások előtt tegyenek önkorlátozó lépéseket. S a *Vezér* című versének 1938-as variánsában is hangsúlyt kapott ez a két sor: „Úgy eszközöm, ha kell a terror is, / melyet oly jól ismer Jehova.”²²

²² Lásd ezzel kapcsolatban: *Rába György*: Szabó Lőrinc. Bp., 1972. 105—107., valamint *Kabdebó Lóránt*: Útkeresés és különbéke. Szabó Lőrinc 1929—1944. Bp., 1974. 289—290.

Az ellentmondást, amelyet oly izzó hevülettel fogalmazott meg Illyés Gyula, más hangsúllyal és az egész társadalmat érintő problémaként, világosan tárta fel a Tovább, a Márciusi Front rövid életű lapja. Azzal az idegességgel és hisztériával szemben, amely a magyar társadalom tekintélyes részében tapasztalható volt az Anschluss után, Magyarországon sokakat elfogott a túloldalról jövő agitáció forgószele — írta Losonczy Géza —, s közülük sokan azt hiszik, hogy „az egész jajveszékelés nem egyéb, mint beijedt zsidók pozícióföltése”. Nem könnyű a szétválasztás, hogy ebből a hisztériából mennyi egy bizonyos csoport „fajvédelme”, és mennyi a komoly közösségnek szóló aggodalom. Sok félreértés származik — a cikkíró szerint — abból a látszatonosságból, „amely a kapitalista zsidóság diktatúraellenességét a demokrácia híveinek faszizmusellenességével összekapcsolja”. Pedig nem lehet a kettőt egy kalap alá venni. Mert igaz az, hogy a zsidó kapitalizmus ellene van a diktatúrának, ahol a hitleri formájában jelenik meg, de ez nem jelenti azt, hogy igazi demokráciát kívánna. A Márciusi Front — igazi népi demokráciáért küzd — fejeződik be a cikk —, és valódi változást akar. Ez azt is jelenti, hogy a fennálló rendszer célként épp úgy nem kell, mint a faszizmus, de kell eszköznek. Nem az „ösi alkotmányt” védik ők, hanem az alkotmányosságot: a törvényes utat és a parlamentarizmust.²³

²³ Tovább, 1938. április—május. *L(osonczy) G(éza)*: Széljegyzetek és tanulmányok.

Világosan fogalmazta meg a törvényjavaslat demagóg céljait Bajcsy-Zsilinszky Endre is a parlamenti vita idején. Azt írta, hogy a zsidókérdés szűk köréből az egyetemes szociális reformok útjára kell lépni. Hangsúlyozta: „Tíz vagy tizenegyezer fiatal nadrágos embernek ilyen vagy olyan, avagy amolyan elhelyezkedése csak egyetlen csöpp a magyar szociális szükségletek tengerében, s nem fogjuk engedni, hogy a zsidókérdés ürügyén elsikkasszák a 80 egynéhány év óta megállott és valóban bűnösen megállított magyar szociális kérdést.”

Nem lehet tűrni, hogy a tengődő százezres magyar tömegeket „egyszerűen világnézettel elégítsék ki, munka és kenyér helyett”. A leglényegesebb magyar szociális kérdések megoldása nélkül egyetlen lépést sem lehet tenni a belső béke biztosítására.²⁴

A nyári hónapokban, néhány héttel azután, hogy a Kisgazdapártból hat képviselő kilépett és a „Nemzeti Földműves és Munkapárt” néven új szélsőjobboldali pártot alapított, a Kisgazdapárt kisbirtokos és földmunkás tagjainak egy csoportja, valamint három író: Szabó Pál, Sinka István és Veres Péter röpiratot jelentett meg „A magyar parasztság levele a művelt fiatalsághoz” címmel.

A röpirat abból kiindulva, hogy korábban a kisgazdák soraiban lévő néhány értelmiségi a nemzetiszocialista mozgalmak mellé szegődött, hosszan foglalkozott a

²⁴ Magyarország, 1938. május 7. *Bajcsy Zsilinszky Endre*: Szociális reformokat.

zsidókérdéssel is, ami eltakarja a „művelt ifjúság” szeme elől az összes magyar sorskérdést. Azt hangsúlyozza, hogy a parasztságnak nem kellett versenyeznie a zsidósággal állások és jövedelmek érdekében, de ránehezedett a bank- és kartellpolitika, valamint a közvetítő kereskedelem. Attól, hogy több keresztény fiatalember fog dolgozni a bankokban, a kamatpolitika nem fog megváltozni, s ha keresztény ügynökök terjesztik majd az iparcikkeket a faluban, attól nem lesznek elviselhetőbbek az ipari árak. „A parasztság csak szegény marad, s szegény parasztságra nem lehet erős értelmiséget építeni.”

A parasztság abban reménykedett — a röpirat szerint —, hogy a magyar kérdést intézményesen megoldják a hitelszövetkezetek révén, amelyben „kamatrabság nélkül” juthat kölcsönhöz; termelő-, beszerző- és értékesítési szövetkezetek megszervezésével, amelyek lehetővé tennék a közvetítő kereskedelem kikapcsolását és „a kartell diktatúra megrendszabályozását”. Ez szorítaná ugyanis háttérbe „a zsidóság fenyegető gazdasági túlsúlyát, s egyszer s mindenkorra megoldaná a zsidókérdést is”.

Ezt követően lényegében azt a programot vázolja, amit Féja Géza már idézett írásában kifejtett, hangsúlyozva a „magyar népközösség” létrehozásának szükségességét, amelynek tagja mindenki, „aki az egész nemzetre nézve áldásos történelmi hagyományokat elevenen magában hordozza, aki a közösség számára dolgozik, akinek magatartása az ősi magyar szellemet leheli, aki a népi erők ápolásával és fokozásával kívánja a

magyarság európai szerepét biztosítani". Ez fogja meghódítani az egész gazdasági életet, s ki fogja vetni az „idegen szellemet, idegen eszméket, idegen álkultúrát, nevezzük azt zsidónak vagy bárminek”.

A röpirat befejező része nem hagyott kétséget afelől, hogy a hangsúly az utolsó szón van. Azt az idegenséget utasítja el, amely a zavaros új elméletekből és jelszavakból jön; amelynek még a nyelve is idegen. A parasztság nem tud hinni abban az értelmiségben — fejeződött be a gondolatmenet —, amely ennek az idegen szellemnek, ennek az érthetetlen szóbeszédnek a hívője és képviselője.²⁵

²⁵ A magyar parasztság levele a művelt fiatalsághoz. Miskolc, 1938. A röpirat aláírói voltak: Nagy Ferenc kisbirtokos, Bisse. Kovács Béla kisbirtokos, Mecsekfalja. Dobi István földmunkás, Szöny. Borbély János kiskisgazda, Szekszárd. Pinke Lajos sommás, Pátka. Karaszi Ferenc iparos, Szekszárd. V. Marton Zsigmond kisbirt., Körösladány. L. Szabó Imre kisbirt., Hajdúböszörmény. Vitéz Csóré Áron kisbirt., Derecske. Guba Mihály kisbirt. Szolnok. Lukács Ferenc kisbirt., Tormafölde. P. Nagy Lajos kisbirt., Bojt. Bancs József kisbirt., Ács. Borbély János kisbirt., Nagydorog. Süss József kisbirt., Osztopán. Fésüs László kisbirt., Hernádnémeti. Szentesi István kisbirt., Apátfalva. Barát Endre kisbirt., Jászberény. Fekete Imre földmunkásköri elnök, Füzesgyarmat. Ifj. Virágh Ferenc kisbirt., Mezőgyán. Borsos János kisbirt., Csajág. Z. Nagy Ferenc kisbirt., Dévaványa. Rimóczy Antal kisbirt., Abony. Balogh József kisbirt., Vésztő. Sente József kisbirt., Tahitótfalu. H. Kiss Ferenc kisbirt., Szeghalom. Dávid Árpád kisbirt., Bisse. Szabó Pál kisbirt., író, Biharugra. Veres Péter földmunkás, író, Balmazújváros. Sinka István költő, Vésztő. Taksonyi János kiskisgazda. Szekszárd. Nagy János kisbirt., Csanádpalota. Takács Lajos kisbirt., Igrici. Pekori József kisbirt., Magyarszentiván. Ifj. Adorján József szőlősgazda, Gyöngyöstarján. Barta Lajos

Mint ahogy várható volt, a müncheni egyezmény, majd az első bécsi döntés légkörében az antiszemita agitáció nem maradt abba, sőt a felvidék visszacsatolása után arra hivatkozva, hogy az újból magyar állapolgárrá lett több, mint egymillió lakos között 78 ezer zsidó is volt, ismét fellángolt. Imrédy Béla miniszterelnök 1938. december 23-án benyújtotta a második zsidótörvényjavaslatot. Ez már csak 6 százalékos keretszámot engedélyezett a kamarákban, és többek között kimondta, hogy zsidónak minősített személy nem lehet köztisztviselő, időszaki lap felelős szerkesztője, kiadója, főszerkesztője vagy olyan munkatársa, aki a lap szellemi irányát megszabja. Nem lehet színház, filmgyár igazgatója, művészi titkára, vagy olyan munkatársa, aki a színház, filmgyár szellemi vagy művészi irányítását végzi. Újból numerus clausust vezetett be az egyetemeken, ahol a zsidónak minősítettek arányszámát 6 százalékban állapította meg, kivéve a Műegyetemet, ahol ez a szám 12 százalék volt. Zsidónak pedig azt

földmunkás, Ocsvaapáti, Kocsi Pál kisbirt., Borszörcsök. Csizmadia Lajos kisbirt., Derecske. Lukács Lajos kisbirt., Málom. Dömötör Sándor kisbirt., Decs. Bertók Sándor kisbirt., Csarnóta. Szathmáry Mátyás földmunkás, Bucsatelep. Nagy Lajos kisbirt., Mátészalka. Boros Gerzson kisbirt., Tiszatarján, Vörös Vince kisbirt., Bakonya. Hajdu Német Lajos kisbirt., Nagylózs. Szalay András kisbirt., Veszvény. Keő István kisbirt., Jászkarajenő. Bedekovics Imre kisbirt., Tószeg. Turbucz Ferenc földmunkás, Vésztő. Hegyesi János útkaparó, Füzesgyarmat. Békefi Ferenc iparos, Lenti. Császári Sándor földmunkás, Újszász. Varga Zsigmond kisbirt., Vésztő. Gáspár Vince kisbirt., Balatonfőkajár. Kiss Kálmán birt., Drávaszerdahely.

minősítette, akinek egyik szülője vagy két nagyszülője izraelita vallású volt.

Az új zsidótörvény okait a Népszava tárta fel egyértelműen, 1938. december 18-i vezércikkében. A lapot 30 napra be is tiltották, külpolitikai érdekekre hivatkozva, mert a cikk abból indult ki, hogy Németország is megrendezi a maga zsidókérdését, valahányszor attrakcióra van szüksége, hiszen ez még a legolcsóbb és a legkevesebb ellenállással is találkozik. Hangsúlyozva, hogy a zsidókérdés társadalmi, politikai és gazdasági kérdés, amelyet ha elszigetelten, mint „zsidókérdést” akarnak megoldani faji vagy felekezeti alapon, a probléma nem kerül közelebb a megoldáshoz. Csak azok az államok teremtettek maguknak zsidókérdést, amelyek „belpolitikai feszültségüket és a szociális zűrzavart e kerülő úton akarták levezetni”.

A cikk rámutatott arra, hogy a bizonytalanság a zsidókérdésben nem fog megszűnni, mert az „út ki van kövezve és ezen az úton, ebben a kérdésben most már mindenki győzni fog, mert senki sem vállalja a zsidóvédelmet... Ellenkezőleg, mindenki azzal háritja el magáról a gyanút, hogy — még radikálisabb álláspontot képvisel.” A zsidókérdés még néhány fejezetben vissza fog térni — jósolta meg a lap —, míg társadalmi, gazdasági és politikai helyzetünk meg nem változik. Ebben a helyzetben a Népszava csak egyetlen szempont érvényesítését látja lehetségesnek: az emberiség szempontjait, vagyis: „Ne tegyenek olyat, amiért későbbi koroknak és nemzedékeknek szégyenkezniök kell majd. Magyaroknak és európainak lenni és megmarad-

ni, akármilyen nehéz, s akármilyen elfogultságba ütközik, mégis: kötelesség és ilyen időkben százszorosán az.”²⁶

Az a félév, ami az első zsidótörvény óta eltelt, az értelmiségi közvéleményben is változásokat hozott. Alig volt már szó a jogegyenlőségről, s mivel az Imrédy-kormány a második zsidótörvény-javaslatlal együtt a földbirtok-politikai törvényjavaslat benyújtását is ígérte, több, mint egymillió hold föld igénybevételével, a „szociális reform” követeléseit is már kevesebben állították szembe a zsidótörvénnyel. Ehelyett az az eszme került előtérbe, hogy miként lehetne az új zsidótörvényt a középosztály megmagyarosítására, az ún. törzsökös magyarság javára kamatoztatni. A faji törvényekkel a magyar faji gondolat szembeállítására olyan csapda volt, amely a magyar értelmiség jelentős részét foglyul ejtette.

A Horthy-korszakban már hosszabb-rövidebb múltra visszatekintő értelmiségi egyesületek — amelyek együttműködésüket koordináló szervezetet is létrehoztak —, köztük a Honszeretet Egyesület, melynek titkos társasága volt a Magyar Közösség, 1938. szeptember 28-án az alapvető célról és a követendő módszerről jegyzőkönyvben rögzítették a következőket: „A magyar élet bárminő irányításából ki akarjuk zárni azokat a fajokat és népelemeket, amelyek a magyarságra és az itt

²⁶ Népszava, 1938. december 18. Két nagy „reform”.

élő nemzetiségekre egyaránt károsak, elsősorban a zsidóságot.”²⁷

A Honszeretet lapja, a Magyar Élet ebben a szellemben igyekezett állást foglalni a második zsidótörvény vitája idején. Közölte például „jelentős jogászörök” tervezetét, amely „alapelveiben” szigorúbb volt a kormány tervezeténél is, leszögezve abban, hogy „1. Zsidó mindenki, akiben zsidó vér folyik. 2. Zsidóval egy tekintet alá esik az is, akinek házastársa az 1. pont értelmében zsidó.”²⁸ Később aztán — nehogy félreértés essék, miért a 2. pont — a magyar szellemi élet neves képviselői közül meg is neveztek jó néhány író és tudóst, akiket elveik szerint ki kellene zárni a magyar élet irányításából.²⁹

Érdekes ugyanakkor, hogy a lap 1939. januári számában szólalt meg újból Szabó Dezső, s mondanivalója csak részben volt összhangban a lap irányvonalával. A magyarságra a legveszélyesebbnek az antiszemita megszállottság további fokozását látta, mert elvonja a figyelmet a magyarság legégetőbb követeléseitől. Végtelen volna — írta —, ha továbbra is a legkönnyebb kormányzás politikai eszköze maradna az antijudaizmus: „Ha a nagybirtok megszüntetése helyett: ütnők a zsidót. Ha a magyar parasztság arravaló gyermekeinek intézmények középosztállyá fejlesztése helyett: ütnők a zsidót.”

²⁷ Magyar Élet, 1941. június. *Donáth György*: Az Egyesületközi Együttműködés. Idézi: *Juhász Gyula*: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939—1944. Bp., 1983. 12.

²⁸ Magyar Élet, 1939. január. Órálló rovat.

²⁹ Uo., 1940. november.

Nem egyezett az álláspontja sem a törvényjavaslattal, sem a lap irányvonalával abban sem, hogy ki tekinthető zsidónak. Ő a kérdést úgy tette fel, hogy ki a magyar? Mindenki, akinek egyik szülője nem zsidó, válaszolta a maga stílusában.³⁰

Az új törvény értelmében megüresedő helyek betöltésének kérdése volt a mozgatója egy új értelmiségi csoportosulásnak, a Törzsökös Magyarok Tömörülése, Sárkányos Mozgalom nevű szervezkedésnek is, amely „a magyar szellem elhivatottjait” származási alapon kereste, s magát „a törzsökös magyar nép és az értelmiség magyar származású kisebbségének” mozgalmaként fogta fel. „Igazi fajvédelmet”, nem pedig „keresztény árja fajvédelmet” hirdetett, azon az alapon, hogy ha a zsidótörvényt életbe léptetik, ne csak az „egyik idegen származású réteg” érvényesülése legyen korlátozva, hanem a másiké, az „árjáké” is, s a törzsökösök kapjanak kontingenst a gazdasági, a szabad értelmiségi és a hivatali életben is.

A Magyar Nemzet számos cikkben méltatta a Sárkányos Mozgalmat és eszméit. 1938. november 27-én Pethő Sándor főszerkesztő nagy vezércikkben szögezte le például: Amikor „vissza akarjuk szorítani a zsidóság döntő túlnyomóságát a maga szorosán kisebb működés- és hatáskörére: ugyanakkor meg kell indítanunk azt az akciót, hogy az ország népességi arányszáma szerint biztosítsuk a magyar elemek döntő hegemoniáját azokban a szférákban, amelyeknek a kiürítésére a

³⁰ Uo., 1939. január. *Szabó Dezső: Querelae Magyarorum.*

zsidóságot rászorítottuk. Csak a történelmi magyar faj életjogainak megalapozása után jöhetnének figyelembe más rétegződései a keresztény társadalomnak. A faji szelekció szempontja nálunk nem elsősorban a vérségi, hanem főképpen történelmi.³¹

Lapjának ez volt a vezérlő szempontja a „zsidókérdés”-ben is. „Az 1848 előtti letelepülés lehet az egyedüli védelem az asszimiláció mellett” — hangoztatta az egyik vezércikk. Írója szerint, ha a letelepedés idejét vennék alapul, semmi sem gáncsolhatná el a zsidókérdés végleges és radikális megoldását. Ezek utódainak — akiket 150 ezerre becsült — az autochton, teljesen asszimilált zsidóknak az elválasztása a „beszivárgott idegen zsidóságtól” a nyugati országok számára is elfogadható lenne a cikkíró szerint, mert úgymond nem sújtana senkit igaztalanul és lehetővé tenné a többség, a 400 ezres beszivárgó idegen zsidóknak „megrendszabályozását”.³² A törzsökös mozgalom néhány hónapon keresztül jelentős hatást gyakorolt a magyar értelmiségre, eszméi széles körben hatottak.³³

Lehetséges-e az asszimiláció; magyarnak tekinthető-e az asszimilált, s egyáltalán ki a magyar? Ez izgatta a magyar értelmiség tekintélyes részét a második zsidótörvény megszületése körüli hónapokban, amikor

³¹ Magyar Nemzet, 1939. február 10. *Pethő Sándor*: A 80 : 20 körül.

³² Uo., 1939. január 5. (*U. I.*): A zsidókérdés magyar szellemű megoldásáért.

³³ A törzsökös mozgalomról lásd részletesen *Juhász Gyula*: I. m.

— mint Pethő Sándor írta — a „faji principium a maga megállíthatatlan logikájával lángot vetett olyan helyeken is, amelyeket pedig szent és sérthetetlen területeknek gondoltak és jelöltek meg”. Mert amióta a zsidókérdés igézete alatt áll a keresztény társadalom — folytatta a szerző —, „azóta az emberek a legnagyobb tüzetességgel mélyedtek el vérvizsgálati magántanulmányokban és családfakutatásokban, keresve egymásban és egymáson az idegen sejtek hányadát, szerepét, funkcióját és egyúttal az arravaló származásbeli tisztaságot vagy kevertvérűséget is, hogy ki-kimennyiben illetékes a zsidókérdés megoldására, s hogy nem forog-e fenn annak a veszélye, vajon ezt a zsidókérdést más faji szellem sugallatára és érdekére oldozzák és foldozzák évek óta Magyarországon?”³⁴

Nemcsak a hírlapokban, de a rangos irodalmi és társadalomtudományi folyóiratokban is előtérbe került az asszimiláció kérdése.

Veres Pétert nagyon foglalkoztatta ebben az időben a szocializmus és a nacionalizmus kérdése, amelyek felfogása szerint nem ellentétek, mint eszmék, mert a történelmi valóság szülte őket, csak sorrendi zűrzavar van közöttük. Eszmét cserélt erről a nyilasok lapjában, az Összetartásban 1938. december 28-án, s miközben elutasította a nyilasok nézeteit, sűrűn használta a fajmagyar, fajtestvér kifejezéseket. A nyilasok antiszemitizmusát pedig azzal utasította el, hogy „nem következze-

³⁴ Magyar Nemzet, 1939. február 10. *Pethő Sándor*: Amit nem lehet elszigetelni.

tes antiszemita az, aki az üzletes zsidó mellett a kevés dolgozó zsidót is üldözi”.

Már 1938 márciusában is írt erről a Tovább-ban, jellemzőnek tartva, hogy a nemzeti szocialisták (ide értett minden antiszemita, turanista és Habsburg-ellenes árnyalatot) még a zsidókérdésben sem tudnak egy valóban határozott megoldási programot hozni. Ez nem az ő hibájuk Veres Péter szerint, hanem a kérdés bonyolultságából ered. „Mert hogyan is lehetne megoldani a zsidókérdést — írta —, ha már ezt látják a magyarság legnagyobb bajának? Kiirtani nem lehet őket, ez erkölcsi és világpolitikai lehetetlenség. Száműzni szintén nem lehet, mert egyetlen állam sem fogadná be őket, mindegyiknek van belőle elég. Marad a zárt szám, a numerus clausus, nemcsak az iskolák, hanem a gazdaság és az élet egész területén.” Ez a megoldás azonban nem megfelelő — hangsúlyozza befejezésül — mindaddig, amíg meg nem bontjuk az egész kapitalista rendszert, a magyar dolgozóknak pedig igazán mindegy, hogy zsidók vagy magyarok fizetik-e a filléres órabérekét.”³⁵

1938 őszén—telén könyvet írt a szocializmus—nacionalizmus összefüggéseiről és külön pontban foglalkozott benne az asszimiláció-disszimiláció kérdéssel. Bele is merült, nehezen tudott kivergődni belőle. Az volt a kiindulópontja, hogy a szlovákok és románok könnyebben olvadnak bele a magyarságba, mint a németek és a zsidók, mert az utóbbiak nehezebben

³⁵ Tovább, 1938. március. *Veres Péter: A parasztság és az értelmiségi ifjúság találkozásáról.*

fogadják el a magyar faj „szellemi-erkölcsi és biológiai-esztétikai ízlésvonalát”. Márpedig enélkül nincs igazi beolvadás, mert a beolvadó idegen akkor lesz igazán magyar, ha elfogadja ezt az ízlésvonalat. Ezt úgy lehet elérni Veres Péter szerint, ha az idegen betartja azt az alkalmazkodási törvényt, amit egy régi magyar közmondás így fogalmaz meg: „idegen kutyának lába közt a farka”.

A könyv szerzője úgy vélte, hogy ezt a „törvényt” a németek kevésbé, a zsidók pedig a legkevésbé tartják be, mert ösztönösen magasabbrendűnek tartják magukat a magyaroknál. A kutya hasonlatot erőltette, sajátos logikával zárójelben megjegyezve, hogy reméli ez „nem sérti a német és zsidó eredetű honfitársaink érzését, mert ha igen, akkor még mindig német és zsidó fajvédők”. Tehát — írja — „amíg a magyar, szláv és román »kutya«, ha idegen helyre kerül, tisztos távolban marad, behúzza a farkát, vagy lefekszik és még pislogni is szégyell a bogrács felé, addig a német és zsidó »kutya« ugrál, csóválja a farkát, kéretlenül is körülcsaholja a nyáját, aztán közvetlenül a bogrács előtt a farkára ül, jobbra balra tekinget, belepislog a bográcsba és szemérmelenül a száját nyalja”. Barbár, de találó hasonlat — állapítja meg megelekedéssel —, hogy elmondhassa: a magyar ember bárhova kerül a világba, betartja ezt az alkalmazkodási szabályt. Azok a hazánkfiak pedig, akik a nagyvilágban karriert csináltak, jórészt „német-magyarok” és „zsidó-magyarok”.

A biológiai ellenszenv és rokonszenv boncolgatásába kezd ezután a szerző, mondván, hogy a zsidósággal

szemben „biológiai ellenszenv érvényesül, amit súlyosbít a zsidóságnak az a tragédiája, hogy aránytalanul nagy mértékben kívánkozik kifelé a saját fajtájából”. Rövid történelmi eszmefuttatása végül is abba a morfondírozásba torkollik, hogy a zsidóságnál a fennmaradásért folytatott küzdelemben kialakult egy sajátos kontraszelekció, ami szerinte oda vezetett, hogy „a zsidóságnak a szemetje kerekedett felül, ez reprezentálja a fajt”. Ezek lepték el a szellem területeit, az újságírást, az irodalmat, a képzőművészetet, a zenét a politikát, sőt még az orvostudományt is. Végül azt hangsúlyozta, hogy egyedül a fizikai munka kohójában mehet végbe az asszimiláció, mert ott összeolvad minden faj, aztán a magyar irodalom és kultúrán keresztül el lehet jutni „a magyar faj biológiai ízlésvonalához is”. A könyv megjelent a második zsidótörvény parlamenti vitája idején.³⁶ Ha Veres Péter elhagyta végül is ezeket a nézeteit a háború nehéz éveiben, nem utolsósorban Illyés Gyula és mások kritikájának hatására tette. 1939—40-ben azonban álláspontja csak a szellemi zavart fokozta.

Azt a veszélyt, amelyet a zsidótörvényekkel való reménytelen összegabalyodásban a középosztály kérdésének faji megközelítése felidézett, kevesen látták oly világosan, mint Schöpflin Aladár, aki a Nyugat 1939. áprilisi számában tette közzé „Asszimiláció és irodalom” című írását. Ebben rámutatott arra, hogy a zsidók polgári jogainak megcsonkításából logikusan következett az asszimiláltak elleni áramlat, s nem lehet tudni, kedvező

feltételek mellett nem jut-e majd ez olyan hatalomra, hogy komoly társadalmi válságot idézzon elő.³⁷

Szekfű Gyulát is izgatta ez a téma, s ezért a Magyar Szemle 1939. márciusi számában kitért arra, hogy a „törzsökös” mozgalom számára elvi alapot kellene megfogalmazni, nehogy az „erőszakkal disszimilálja a jó magyarok ezreit”.³⁸ Az elvi alap megfogalmazására képes írók között Németh Lászlót is megnevezte, aki azonnal reagált és megírta a „Kisebbségben” című esszéjét, amely az asszimiláció kérdésének igazi szellemi bombája lett, s robbanása akkor tapasztotta oda a magyar értelmiség jó részét az „asszimilációs” vitához, amikor a világháború kitört.

Németh László ebben a művében, bár nem a hagyományosnak mondható megközelítésben, tárgyalta az asszimiláció problematikáját, maga is faji alapról nézett szembe az egész kérdéssel, s a magyarországi zsidósággal kapcsolatos eszméit is papírra vetette. Ezek sokban hasonlítottak Szabó Dezső nézeteihez, amit nem is tagadott, noha éppen ebben az írásában kritikát is mond az újból népszerűvé vált íróról, akinek népszerűsége előtt a zsilipet szerinte „zsidók és klerikálisok” nyitották meg ezúttal. Szabó Dezső legnagyobb jelentőségét abban látta, hogy kiszabadította „a magyar radikalizmust a zsidóból, s ő állította be, s védte az irányát delejtű makacssággal húsz ide-oda száguldó

³⁷ Nyugat, 1939. április. *Schöpflin Aladár*: Asszimiláció és irodalom.

³⁸ Magyar Szemle, 1939. március. *Szekfű Gyula*: Időszerű történelmi munkák.

éven át". Ez az iránytű vezette Németh László elemzését is.

Az ún. magyar radikalizmus és a zsidóság viszonyán keresztül tekinti át a húszas és harmincas éveket. Németh szerint az 1919 után kialakult magyar baloldal nem volt más, mint a zsidóság „óvatos, de szívós érdekképviselője". Ezt a baloldalt ugyan a korszak elején a magyar szellem szerencsésjének tekintette, mert enélkül az ellenforradalmi jobboldal megsemmisítette volna, de — tette hozzá — később ez lett a kerékkötője, mert „ha fenn akart maradni, vele kellett kiabálni, vagy merevedni". Véleménye szerint az 1925 utáni évtized megadta volna a magyar zsidóság számára az önbírálat lehetőségét, ha elfogadta volna, hogy a „magyar szellem és a magyar radikalizmus önálló akar lenni". Néhány kivétellel ezt a törekvést — az Új Szellemi Frontot — azonban nem fogadták el, és a jelszóval, hogy a baloldal meg ne bomoljon, „shylocki dühvel" vetették magukat az ajánlattevőre. (Ettől kezdve e témában kedvenc hasonlata lett Shylock.) Így lelt — írja — a baloldaliság „becsület és kenyér" a fiatal íróra s érthetetlen volt, miért hevesebb a düh a „tisztázó törekvéssel, mint a néphanulatot megnyargaló heccelődéssel szemben".

A gyanakvás is hangot kapott itt Németh írásában: nem volt-e fontosabb számukra az európai kultúrát és a felülkerekedés esélyeit figyelni, „mint amit a kis haza követel". Pedig a zsidósorsot sem győzelem, sem vereség nem oldja meg, csak egy új magatartás. Ennek be nem látásáért „ők éppúgy megfizetnek, mint a babiloni fogságba esett magyar szellem".

Külön kitért a zsidó elit 1919 utáni szerepére, Sárközi Györgyöt tartván az egyetlennek, akit a „magyar ügy” meghódított, a többről az a véleménye, hogy inkább a jobboldal egyetemi tanáraihoz vonzódtak, s így „a német és zsidó asszimilánsok” közelebb kerültek egymáshoz, mint valaha is.

A harmincas évek történetén végigpillantva, 1932 és 1937 között nemzetközileg egyensúlyhelyzetet látott, amelyben szerinte egy „magyarrá reformált Magyarország ekkor még Kelet-Európát is megreformálhatta volna”. A reformot azonban Gömbös elsikkasztotta, a „jött-magyarok” pedig heves ellenakciót indítottak, s következett azután az Anschluss éve. Németh László ebből a „legrosszabból” is látott valami jót csurranni: „1938 nemcsak a zsidókat választotta szét a többi jött magyarokról, de a Habsburg-svábokat is a disszimiláns németektől. A három párt között (amíg a három helyén megint egy nem marad) a magyar is fölútheti a fejét.” Ha megfogyatkozva is, mert: „Egy nép végül is csak lelkében bukhat meg s nem statisztikákon, s ha százezerre leolvadt, de akkor magára talál, éppoly népe lehet a világnak, mint akármelyik.”

Jó jelnek tekintette Budapest elmagyarosodását, ami ha tovább folytatódna, s ha az együtt járna a középosztály asszimilánsainak fogyatkozásával és a zsidóság népszaporulatának csökkenésével „tízszerelesen pótolhatja az elveszendő Baranyákat”. Németh itt fogalmazta meg először azt a gondolatát, amit később megismételt a második szárszói konferencián, hogy a zsidótörvények nélkül is megoldódhatott volna a

„zsidókérdés”, mert ha a bevándorlás csak annyira lesz nehéz, mint 1919 óta, a csökkenő népszaporulat miatt negyven-ötven év múlva a zsidóság elenyésző gond lesz. „Minden népcsoport fölfelé tűnik el — írta — s ők amióta városokba költöztek s a gyermektől a legegységesebb Baranyánál is jobban elkedvetlenedtek, gyarapodásuk ellenére is enyésznek. Az öreg Budapest minden népcsoportja közt ők a legöregebbek, több vén és feleannyi gyerek.”

Mindezek után befejezésül azt hangoztatta, hogy „a magyar fajiság sohasem volt és ne legyen taszító ököl, hanem becsületesen kinyújtott kéz”. A jött-magyarokra is szükség van, ha használni akarnak és tudnak. Ehhez azonban „a magyar vallásra kell átkeresztelkedniök”, azoknak akik a magyarokkal akarnak maradni.³⁹

A könyv megjelenése után kirobbant vita szenvedélyes volt és sokrétű, de a zsidótörvényeket, a megkülönböztető rendszabályokat már alig-alig érintette. Mintha a szellemi köztudat egyszerűen túljutott volna rajta. Eszmecsere — mintha mi sem történt volna — legfeljebb arról folyt, hogy képes-e a zsidóság az asszimilációra. Karácsony Sándor például igent mondott rá. Az 1939 nyarán megjelent könyvében arra a következtetésre jutva, hogy „nem a vér alakította ki a magyar lelket, s hozta létre a magyar fajt, hanem ellenkezőleg, a magyar lélek hatott a vérré, s most minden időben ez a magyar faj, amit a magyar lélek áthatott”. Arra is példát hoz, hogy az a „nem magyar fajú

»magyar«, aki lélekben magyarrá vált” fiziológiailag is átváltozhat: Az első világháborúban egy lengyel bajtársa a debreceni kálvinista magyar prototípusát, az ún. „muskotály” civist akarván megismerni, a „Bikában” szemügyre is vehetett egyet. Később erről az emberről kiderült, hogy zsidó származású, lelkének azonban „minden társaslelki vonatkozása magyarrá lett”, s így testi habitusa is átalakult — írja Karácsony Sándor.⁴⁰

A Magyar Élet 1939. szeptemberi számában Gombos Gyula ezzel szemben tagadta, hogy a zsidóság képes lenne az asszimilációra.⁴¹

A második világháború kitörése, többek között, a cenzúra azonnali bevezetését hozta Magyarországon. A cenzúra elsősorban a külpolitikai témákra volt érzékeny, de minden olyan írás közzététele is nehezebbé vált, amely a társadalmi viszonyokat, a kormány politikáját bírálta. Írni viszont nem volt kötelező. Az az idő érkezett el, amikor a hallgatás is állásfoglalás lehetett. Az írók nagy része hallgatott is, vagy a „tisztá” irodalomba vonult vissza. Hallgatott olyan kérdésekről is, mint a „zsidókérdés”, amit a szélsőjobboldal, különösen annak imrédysta szárnya fájlalt nagyon, aminek hangot is adtak 1940 folyamán többször is, különösen a francia kaptuláció után.

⁴⁰ Karácsony Sándor: A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja. Bp., 1939. 221.

⁴¹ Magyar Élet, 1939. szeptember. Gombos Gyula: Hozzászólás az asszimilációs vitához. A lapnak ezt a számát az ügyészség betiltotta, ezért az októberi számban ezt a cikket is — egyéb vonatkozásaiban már cenzúrázva — újból megjelentették.

Jelentős író később sem akadt — egy-két kivétellel —, aki a szélsőjobboldalhoz csatlakozott volna, különösen nem a nyilas mozgalomhoz. A kivétel Erdélyi József volt, aki korábban — saját bevallása szerint — egy ideig tagja volt az egyik nyilas pártnak,⁴² és Sértő Kálmán költő. 1940 őszétől, miután Imrédy pártja, a Magyar Megújulás Pártja megalakult, gyűlésein néha fellépett Sinka István, de főleg Erdélyi József, aki az Egyedül Vagyunk belső munkatársa is lett. A faji eszme azonban a német győzelmekkel párhuzamosan megint erőteljesebben kezdett hatni a szellem világában is, s főleg a harmadik utas koncepciókban, amelyek tartósnak véltve a német hódításokat és Németország kialakuló hegemoniáját Európában, ilyen nemzetközi viszonyok között vélték vagy szerették volna megtalálni a „magyar út”-at. Volt író, akinél ez feltűnő változásokhoz vezetett, s volt aki félreértelmezve a fasizmus elleni harcnak a széles nemzeti összefogásra, a „népfrontpolitikára” épülő követelményeit a régi harcmódban küzdött „magyar radikalizmusért.” A befogadás eszméje helyett maradt a kizárásos gondolkodás, marad a „megmagyarosodás” követelménye az elzárkózás útján.

Németh László 1940 januárjában a „Magyarok kibékülni!” című programot adni kívánó írásában a pillanatot kedvezőnek tartotta a „magyar szellem” számára, mert úgy vélte, a miniszterelnök egy magyar tudós, a különféle „idegenvezető csoportok” egymást marják. „Pángermánok és Habsburg svábok közé éket

ver a vallás; a tőkés zsidók Ottóra, a kis zsidók Sztálinra néznek, s a kik a Magyar Nemzetet együtt olvassák, egymás helyét veszik el az árja törvény jóvoltából. A magyar kisebbség már nem is olyan kisebbség, ha összetart.” Németh ehhez hozzátette, hogy az asszimiláns csoportokat nem kell összekeverni „idegenvezetőikkel”, mert „ha mi leszünk elszántabbak, hozzánk alkalmazkodnának”. Azokat pedig, akik igazán a magyarsághoz akarnak tartozni, s ezt be is bizonyítják, nem kell kirekeszteni.⁴³ A bizonyítás követelményét már a „Kisebbségben” megfogalmazta. E szerint meg kell tagadni a maga fajtája magyarelleses hajlamait és el kell ismerni „az igazi magyar szellem fennhatóságát kulturális és sorskérdésekben”.

Ugyanebben az időben Kodolányi János írt a „radikális konzervatizmus”-ról.⁴⁴ 1940 decemberében pedig Németh László foglalta össze ismét eszméit „Magyar radikalizmus” címmel.⁴⁵ Ebben újból támadta a Magyar Nemzet táborát, amelyet a kormány és a nyilasok mellett a legjelentősebbnek tartott, s amelyet szerinte a két zsidótörvény ragasztott össze. Majd többes számot használva vázolja a „zsidókérdésnek” azt a megoldását, amelyet véleménye szerint a magyar zsidóság elutasított, s amit „mi írók ma is szívünk szerinti megoldásnak

⁴³ Kelet Népe, 1940. január 15.

⁴⁴ *Kodolányi János: Volt-e kompromisszum?* In: Húsz év a magyar fajpolitika szolgálatában. A „Honszeretet” beszámolója. Bp., 1940. 5—14.

⁴⁵ Kelet Népe, 1940. december 1. *Németh László: Magyar radikalizmus.*

tartunk". Ez pedig nem más, mondja Németh László, mint a nagyipari üzemek és bankok nacionalizálása egyfelől, és emberiség a kis zsidókkal másfelől. Ez a megoldás annyira csökkentette volna a zsidók jelentőségét a gazdaságban és a szellemben, amennyi a köztisztviselői karban volt a zsidótörvények előtt. Ehelyett a zsidótörvények a zsidóság kezébe adták a nemzeti ellenállás megszervezését, oda kapcsolva „mindazt, ami a nemzetben hozzá húz, de talán nem is húz hozzá, csak az érdekét, a félelmét, vagy ellenszenvét osztja”, köztük sok író, művészt s a magyar tudományosság nagy részét. Kifogása ellenük nemcsak az, hogy „nézőpontjuk nem magyar”, hanem az is, hogy „az alkalmazkodás törvényei ellen magyar szempontból szükségtelen és esztelen vétenek”.

Makacsul meg-megismételte nézeteit hol higgadtan, hol szenvedéllyel 1941-ben is, amikor erősödött a népi írók mozgalmának bomlása, s amikor Illyés Gyula cikke, a „Veres Péter útja” a Magyar Nemzetben is megjelent, s amikor ugyanott Szabó Zoltán közzétette a „Központi Gyűlöldé” c. írását.⁴⁶

1941 áprilisában arról szólt Németh László, hogy a „Nagy Ellenszenv — amelynek láthatatlan befolyása alatt áll a lapok, kiadók, katedrák, szószerzők négyötöd része — keresi az író, aki leszámol a »harmadik oldal« íróival”.⁴⁷ A néhány héttel később tartott előadásában azt hangsúlyozta, hogy most „a zsidók szeretnének

⁴⁶ Magyar Nemzet, 1941. március 2. és március 5.

⁴⁷ Magyar Élet, 1941. április. *Németh László*: Egy műfaj haldoklása.

fórumaikon egy magyar zsidó kurucfrontot összetárogatózni”.⁴⁸

Az eszmék, amelyek a „magyar radikalizmus” 1939—41-es koncepcióját fogalmazták meg, hamar visszhangra találtak fiatal értelmiségi csoportokban, s a vulgáris szintre is lesüllyedtek. A Turul Szövetség 1941 júniusában megjelent ideológiai katekizmusa már csak azokat ismerte el magyarnak, akik magyar szülőktől származnak, vagy akik részben vagy egészben valamely eurázsiai népelemből származnak ugyan, de akiket a magyar szülők ivadékai magyarként elfogadnak.

A Káté östörténeti eszme-futtatása őseink jó sorát taglalva azt is kérdezte, „mi rontotta meg eleink jó sorát?” Válasza: az idegenek, s köztük persze a zsidók. Mert Árpád-házi királyaink „némelyikének kapkodó, tehetségtelen, oligarchiáink önző és mohó gazdaságpolitikája már a középkorban zsidókézzre jutatta a birodalom legfőbb gazdasági erőforrásait: a vámokat, a sóeladást, a pénzverést, az adózást stb. s megvetette a zsidók gazdasági, majd politikai hatalmának alapját”. A földbirtokos osztály, a főpapság, a hataloméhes politikusok szövetsége a zsidósággal a Káté szerint megerősödött, sőt a XIX. század végén szabad utat nyitottak a bevándorló zsidóságnak. Az idegen elemek elszaporodása pedig „annyira megmérgezte a magyar nép gondolkodását, életszemléletét, erkölcsi felfogását, ízlését, hogy kulturális téren a magyar szellem egészen alávétett helyzetbe került”.

⁴⁸ *Németh László*: Faji hibáinkról. In: *Kisebbségben I—II.* Bp., 1942. 174—175.

Őseink bizony bűnt követtek el a Turul szerint azzal, hogy idegeneket telepítettek az országba. A bűnök romboló hatásának következményeitől pedig a magyarságot csak olyan gyökeres gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális és erkölcsi átalakulással lehet megváltani, amelyben a magyar szellem következetesen érvényesül. Ebben a szellemben hinni kell a Koðolányi János fogalmazta Magyar Hiszekegy szerint, s be kell tartani a magyar tízparancsolatot, benne a 8. parancsolat e részét is: „Ne paráználkodj, azaz ne házasodj idegekkel...”⁴⁹

Ezt a „parancsolatot” legalábbis a zsidóság vonatkozásában rövidesen törvény írta elő. Október 10-én ugyanis életbe lépett az ún. „harmadik zsidótörvény”, amely nemcsak azt mondta ki, hogy nem zsidónak zsidóval házasságot kötni tilos, de megtiltotta zsidónak a nem zsidó nővel való nemi érintkezést is.⁵⁰ A fajvédelmi törvényt komoly viták után — amelyben főleg az egyházak képviselői tiltakoztak — 65 szavazattal 53 ellenében a felsőház is elfogadta. A „fajgyalázás” kifejezés ezzel nemcsak bevonult a magyar jogi nyelvbe, de ezen a címen büntető eljárások indultak, ítéletek születtek, amelyeket a sajtó egy része nagy egyetértéssel közölt.

⁴⁹ Magyar Káté. Kiadja a Turul Szövetség. 1941. Részletesen közölte a Magyar Élet 1941. júniusi száma.

⁵⁰ Magyar Törvénytár, 1941. Az 1941. évi XV. tc. a házassági jogról szóló 1894. XXXI. tc. kiegészítéséről, valamint az ezzel kapcsolatos fajvédelmi rendelkezésekről.

Ezzel az áradattal való szembenállás jellegzetes magatartásformája akkor már a hallgatás volt, de akadt még alkalom, amikor a magyar írók és művészek demonstrálni tudták: a szellemi érték vezérli őket, s nem a faji törvények. A Babits Mihály halála után kiadott emlékkönyvben, amelyet Illyés Gyula szerkesztett, hetvenhat szerző szerepelt, köztük sokan olyanok, akiket a törvények származásuk miatt különböztettek meg.⁵¹

Az emlékkönyvet nemcsak a szélsőjobboldali sajtó mocskolta, de például a Magyar Élet is fulmináns hangú cikket közölt róla decemberi számában. „A hetvenhat névnek több mint a fele zsidót és félzsidót jelent — olvashatjuk — vagy zsidó érdekeltséget: zsidó feleséget,

⁵¹ Babits Mihály emlékkönyv. Szerk. *Illyés Gyula*. Bp., 1941. Az emlékkönyv szerzői voltak: Ascher Oszkár, Bálint György, Basch Lőránt, Beck Ö. Fülöp, Bernáth Aurél, Bóka László, Bókay János, Boldizsár Iván, Brisits Frigyes, Csécsy Imre, Dallos Sándor, Devecseri Gábor, Elek Artur, Farkas Zoltán, Fenyő László, Fenyő Miksa, Fodor József, Földi Mihály, Francois Gachot, Gellért Oszkár, Gyergyai Albert, Halász Gábor, Heltai Jenő, Hoffmann Edit, Hont Ferenc, Hunyady Sándor, Illés Endre, Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Jékely Zoltán, Joó Tibor, Kádár Erzsébet, Káldor György, Kardos László, Kárpáti Aurél, Kassák Lajos, Kerecsényi Dezső, Keresztury Dezső, Kolozsvári Grandpierre Emil, Komjáthy Aladár, Komor András, Laczkó Géza, Márai Sándor, Mátrai László, Mohácsi Jenő, Móricz Zsigmond, Nagy Zoltán, Németh László, Radnóti Miklós, Rédey Tivadar, Reichard Piroska, Révay József, Sárkány Oszkár, Sárközi György, Schöpflin Aladár, R. Simonffy Margot, Sötér István, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc, Szabó Zoltán, Szekfű Gyula, Szentirmai Jenő, Szép Ernő, Szerb Antal, Szomory Dezső, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Tolnai Gábor, Török Sophie, Vas István, Voinovich Géza, Weörös Sándor, Zelk Zoltán.

zsidó lapot, zsidó pénzt.” A szerző szerint a kötetben a zsidóság indított még egyszer rohamot Babits ürügyén a magyar szellem birtoklásáért.⁵² Számolt a Nemzetőr is: külön az írókat, s gúnyolta a szerkesztőt — úgy pártolja a népi irodalmat, hogy 25 író közül 18 zsidó származásút vett be a kötetbe.

Illyés egyébként nemcsak az emlékkönyvet szerkesztette, de az 1941 októberében meginduló Magyar Csillagot is minden magyar író fórumának biztosította. A folyóiratnak mindvégig szerzői voltak: Halász Gábor, Radnóti Miklós, Szerb Antal és mások. Azt a programot, amelyet Illyés a lap indításakor vázolt, s amelyben kijelentette, hogy „a magyar szellem új összefogásra készül”, heves támadások érték. Mit jelent ez, kérdezte Gombos Gyula, s így válaszolt: „Csak nem azt, hogy a Nyugat régi zsidóit akarja összefogni azokkal a magyarokkal, akik már rég kinőttek a Nyugatból?”⁵³ E gondolatnak durvább megfogalmazását olvashatjuk ugyanabban a lapban két hónappal később a már idézett, Szij Gábor tollából származó cikkben: „A Magyar Csillag ismét összetartja a Nyugat zsidóit, s azokat, akiknek zsidónak számítható helyzeti energiájuk van.”

Voltak ugyanakkor olyanok is, akik tovább írták antiszemita cikkeiket, sőt, akadt, aki neofita dühvel merült el a témában. Féja Géza átváltozásának egyik állomását már 1940 májusában érzékelni lehetett, amikor a Magyar Nemzetbiológiai Intézethez csatlako-

⁵² Magyar Élet, 1941. december. *Szij Gábor*: A Babits emlékkönyv és a Magyar Csillag.

101 ⁵³ Uo., 1941. október. *Gombos Gyula*: Babits Mihály és a Nyugat.

zott, a Nemzetnevelési és irányítási osztály vezetőjeként. A következő évben néhány írásában már eluralkodott az indulat, különösen amikor az urbánusokról vagy a szociáldemokrata vezetőkről írt. A „magyar vonal” elleni minden bírálatot a zsidó nagytőke, illetve a zsidó kispolgárság érdekével azonosította.⁵⁴

1942-ben cikket írt az Egyedül Vagyunkba, amelyben többek között a Történelmi Emlékbizottságra célozva azt hangoztatta, senki se gondolja, hogy a népi kérdés megoldása érdekében „a zsidókérdést »vissza kell csinálnunk« és senki se bízzék abban, hogy a magyarság és zsidóság között keletkezett mély szakadék ellenére a zsidó tőke és szellemiség ma már akár pillanatnyi szövetségesként is használható”.⁵⁵

S hogy félreértés ne essék, mire célzott, március 15-e alkalmából a Magyarországon így fogalmazott: „Újabban nagyon megsaporodtak a hivatlan sáfárok és fogadatlan prókátorok a magyar történelem körül. Azt üzenjük nekik, hogy »El a kezekkel!« A márciusi szabadság az egyetemes magyarságé és nem azonosítható a liberális gazdasági rendszernek 1867 óta történt ténykedésével.”⁵⁶

Mint a Magyarország munkatársa, egy ideig sorozatban jelentette meg ilyen témájú írásait. 1942. február 24-én döbbenetet keltő cikket tett közzé „Öngyil-

⁵⁴ Magyar Út, 1941. április 10. *Féja Géza*: A Márciusi Front hiteles története.

⁵⁵ Egyedül Vagyunk, 1942. V. évf. 3. sz. *Féja Géza*: Szociáldemokrácia és agrárdemokrácia.

⁵⁶ Magyarország, 1942. március 14. *Féja Géza*: Magyar Március.

kosság” címmel. Különös nekrológ volt az Stefan Zweig önkéntes halálára. Maró gúnnyal írta, hogy Zweig, aki valamikor német íróként szerepelt, a legutóbbi években „egyszerre fölfedezte magában a zsidót, művei rendre zsidó nemzeti tárgyakat dolgoztak fel”. Tragédiájában a menekült zsidóság sorsának példáját látta, akiknek „idegenségére ráismert egy-egy közösség”. Gyökeretlen kozmopolitáknak nevezte őket, akik „az őket befogadó közösség belső életét megzavarják”, s amikor a történelem felelősségre vonja őket, elmenekülnek. Féja nem sokat mérlegelte itt az írástudók felelősségét, amikor ehhez hozzáfűzte: „Minden hazugságnak és alakoskodásnak egyszer itt a vége és hiába futsz véle...”

Azután még komolyan arról morfondírozott, hogy a zsidókérdésben (1942!) azért nehéz tárgyilagos kritikát gyakorolni, mert a zsidóság „nem hajlandó önismeretre”. Intette ezért a zsidóságot, hogy tanuljon a példából, mert — úgymond — a „tegnapi zsidó magatartás végső állomásának igen jellemző példája Stefan Zweig sorsa...”⁵⁷

Március elsején az Újság című lap glosszázta meg Féját: „neofita túlbuzgalmában különös búcsúztatót követett el Stefan Zweig öngyilkossága alkalmából”.⁵⁸ Más kritika is érte a cikket, és Féja, üldözöttnek érezve magát, válaszában panaszkodott, hogy Stefan Zweig bírálataért „a magukat komplett magyarnak valló hazai

⁵⁷ Uo., 1942. február 24. *Féja Géza: Öngyilkosság.*

⁵⁸ Újság, 1942. március 1. Röpdém előtt.

elemek ismét nemzetközi szolidaritásuk alapján egyszerre hadsorokba tömörültek" ellene.⁵⁹

Záporoznak még egy ideig az ilyen jellegű cikkek. Féja vissza-visszatér Stefan Zweigre, s még homályos utalásokat tesz a Solymosi Eszter-ügyre is. Több cikket írt a két zsidótörvényből fakadó „örségváltás" eredményeiről és hibáiról. Eszmefuttatást vetett papírra arról, hogy „a zsidóság többsége csak látszólag asszimilálódott, ütökártyának használta ál-beolvadását és a maga sajátos faji bélyegét próbálta rányomni Magyarország gazdasági és szellemi életére".⁶⁰ Az indulat odáig elvitte, hogy egy alkalommal a Duna-korzón végrehajtott razzjáról írt, amely megtisztította az „üldözöttek Mekkáját", s így aztán lehetővé vált, hogy a megüresedett Duna-korzót a „magyar közönség" vegye birtokába.⁶¹ Nem tudhatta akkor, de tény, hogy amikor ezeket a cikkeket írta, a wanse-i konferencia már meghozta döntését az európai zsidóság fizikai megsemmisítéséről.

Voltak, akik ebben az időben azt hitték, hogy a népi gondolat végre győzelemre jutott, mások viszont úgy vélték: még mindig csak a kezdeteknél tart a „magyar radikalizmus". főleg azért, mert nem harcolt kellő eréllyel és időben a zsidóság ellen. Gombos Gyula *Álom az országról* című tanulmánykötetében fejtette ezt ki. Arról írt, hogy „a Válasz radikalizmusának a zsidóság felé nem volt kardja". Feszegette a földbirtokkérdést,

⁵⁹ Magyarország, 1942. április 8. *Féja Géza*: Farizeusok.

⁶⁰ Uo., 1942. május 11. *Féja Géza*: A „beolvadás".

⁶¹ Uo., 1942. április 14. *Féja Géza*: A „terrénüm", Uo., 1942. május 20. *Féja Géza*: Razzia „Mekkában".

foglalkozott a városi és a mezei proletáriátus ügyével, s itt alapos tárgyi vizsgálatai is voltak, nemcsak indulatai, de „csökönyösen minden magyar problémának csak a szociális nehézkedését érezték, a fajit nem”. Gombos tagadta az asszimilációnak még Németh László-i megfogalmazását is, mert szerinte „a magyar sorsban magyar szemmel nézni szét” elsősorban ösztön dolga, „a jószándék teljesen hiábavaló”, mert sokszor elég „egy idegen pusztá jelenléte, s minden másképp alakul, mint egyébként alakulhatott volna”. Példának Sárközi Györgyöt hozza fel, aki fenntartás nélkül vállalta ugyan a Németh Lászlóék által megfogalmazott magyar ügyet, mégis — szerinte — „az a tény, hogy hathatósan részt vett a Válaszban és később annak szerkesztése egészen az ő kezére került, bizonyára nagyrészt belejátszott abba, hogy a Válasz harca félkezű maradt, hiszen eleve feszélyezhetett akaratlanul is minden olyan szándékot, ami a zsidókérdésben nyíltan szót kíván emelni”.

A későbbi éveket vizsgálva, főleg Kovács Imrét, Szabó Zoltánt és Erdei Ferencet marasztalta el, mint olyanokat, akikben összebogozódtak az érdekek és a kapcsolatok a zsidósággal, és akiknek „nagy szerepe volt abban, hogy az írók reformtörekvései nagy baloldali terhelést és zsidó háttérrel kaptak”. Érti ezt a Márciusi Frontra, amelynek felbomlása után „a nemzedék végleg elszéledt”, s csak a „legjava” áll hibátlanul a Szabó Dezső vonalban, bizonyítva, hogy „megállhat a teljes kétkezű magyar radikalizmus is”. Azért ezt is tudni kell — fejezte be Gombos —, hogy ha „az új Európa lassan leülepszik, az új nemzedéknek kell egészen új tájékozódással s hely-

zetének új felismerésével és vizsgálatával megalapoznia magát benne”.⁶²

Az „Új európai rend”-hez igazodás igénye a tudományok közül legerőteljesebben a történettudományban merült fel, főleg a „népiségtörténet” irányzatában, amelynek vezető képviselője szerint: a népi nemzet fogalma „a néphez nem tartozók elkülönítésén alapszik”, vagyis azon a törekvésen, hogy „nemzetünkől rekesszük ki a zsidóságot, bocsássuk el békés megegyezéssel mindazokat, akik szívükben nem érzik magukat egészen magyarnak, s aztán mi, akik megmaradtunk, alakítsuk át úgy életünket, hogy azt végre a magunkénak mondhassuk”.⁶³

A zsidóságnak főleg a szellemi életből való kiszorítása fontos állomásaként értékelték sokan a Magyar Irodalompartoló Társaság megalapítására tett felhívást 1942 végén. A társaság alakuló gyűlésén elfogadott alapszabályt a Magyar Út vezércikke lelkesen üdvözölte, mint ellensúlyát a Baumgarten-alapítványnak, amely a cikk szerint „a zsidó fajvédelem” érdekeit szolgálja. Nem mással, mint azzal, hogy Baumgarten alapelveként mondta ki: „A jutalmazásra érdemes író vagy tudós mentes kell legyen minden faji elfogultságtól”.⁶⁴

⁶² *Gombos Gyula*: Madártávlatból. In: Álom az országról. Bp., 1942. 79—89.

⁶³ *Mályusz Elemér*: A magyar történettudomány. Bp., é. n. Előszó. A könyv anyaga először az Egyedül Vagyunkban jelent meg folytatásban. Az első rész az 1941 végén, az 53. számban.

⁶⁴ Magyar Út, 1943. január 14. Baumgarten ellen.

Irodalmi alkotás, amelyben a fajgyűlölet teret kapott volna Erdélyi József *Solymosi Eszter vére* című hírhedt verse óta néhány született. Az 1941-ben elhunyt Sértő Kálmán költő írásaiban és Sinka István önéletrajzi regényében, a *Fekete bojtár vallomásaiban* található több helyen is az antiszemitizmus deklaratív megfogalmazása. A másik könyv, Erdélyi József *Fegyvertelen* címmel 1942 végén megjelent önéletrajzi regényének második kötete volt, amely már irodalmi pályafutásáról és az irodalmi életről szól, és egy rendezőelvé van: a zsidósághoz való viszony. Részletesen kitér benne a *Solymosi Eszter vére* című versének 1937-es megszületésére, visszhangjára, s rátartian vállalta továbbra is a verset.

Ekkor jelent meg még egy visszaemlékezés, igaz, nem új mű, csak újra kiadott könyv volt. A Magyar Élet Kiadó újból megjelentette Bary Józsefnek, a tiszzaeszlári per hajdani vizsgálóbírójának emlékiratait *A tiszzaeszlári bűnper* címmel. Az újra megjelenés időpontja, a visszaemlékezés látszatobjektivitása — nem a „vérvádat” hangoztatta, hanem azt, hogy a vádlottak, akik műveletlenek és babonások voltak, nem vallási előírásból, hanem vallási fanatizmusból öltek, s így igyekezett igazolni a hamis vádat — sok embert megtévesztett. A könyv viszonylag rövid idő alatt még három új kiadást ért meg.

A művészetek közül a film világa volt az a terület, ahova a fajvédelem a szociális demagógiával vegyülve bevonult: *A harmincadik* és az *Őrségváltás* című filmek jelentették ezt az irányt.

A háborúban végbement fordulat a szövetségesek javára, a sztálingrádi csata a magyar jövőt kezdte más aspektusból megvilágítani, s ezzel a zsidókérdés is más látószöveget kapott. A visszahatásoktól való félelem szorított egyre nagyobb helyet magának a szellemi világban is. Németh László *Könyves karácsony* (1942) című írásában megjegyvezve, hogy sohasem volt dicsérő szava arra a negyedszázadra, amelyben élnie és dolgoz-
nia kellett, szorongását így fejezte ki: „Most, hogy a vége felé járunk s másféle idők omlását halljuk már: az igazságérzetem mégis fölszólal mellette.” Ha a korokat nem szerencséjükkal, hanem jó hajlamaikkal mérik — írja — akkor „ennek a huszonöt évnek nem kell a magyar történelem előtt pironkodnia”. A szellemi életből, a kor gazdag irodalmából vonja le ezt a következtetését, hogy oda jusson: a baj az, mint hagyományosan, hogy itt az órák lassabban járnak, mint Európában, s mire nálunk megérett valami, „Európa már döntést hozott számunkra is.” Most is „kisínylődtünk volna egy kis hozzánk illendőbb jövőt”, zsarnokainkat lassan felőröltük volna — mondja, s kérdezi: „nem kell-e mindent előről kezdenünk a megváltókkal, akiket Európa ültet a nyakunkba?”⁶⁵ 1943 februárjában pedig arról írt, hogy a kor, „amelynek fiai voltunk, velünk temetkezik. Most kell megmutatni, hogy a szó, amelyet a nemzethez intéztünk, nem szófia, megér egy életet. Ez a néhány év, hónap még a miénk, mai őrzőké. Legyünk méltók rá. Tartsuk magunkat, úgy, hogy az ifjúság, amelynek nem látott

⁶⁵ Németh László: Az értelmiség hivatása. Bp., 1944. 52—56.

szeme rajtunk függ, szép leckét kapjon, magát tartván, a magatartásra.”⁶⁶

Sok fajta magatartás volt persze. A „tartsd magad” nem mindenkinek jelentette ugyanazt. Erdélyi József például úgy volt hű önmagához, hogy egyre mélyebbre merült antiszemitizmusában. Az Egyedül Vagyunk munkatársaként láthatjuk nevét ilyen megnyilatkozások alatt.

Gombos Gyula sem adta fel eszméit. A Magyar Élet 1943. júniusi számában Kovács Imrével vitatkozva a harmadik oldal lehetőségét hirdette, és megint az „ellenfeleket tisztán látó kétkezű magyar radikalizmus”-ról írt és arról: ismét lehetségessé vált, hogy a zsidóság, amely a harmincas években a széllal szemben küzdve alkotmányvédő és konzervatív volt, újból támadóvá és forradalmivá váljon.⁶⁷

A második szárszói találkozón, amely a szövetségesek partraszállása után, az olasz kapituláció előkészítésének pillanatában ült össze, amikor sokak számára a háború vége nagyon közelinek tűnt, Németh László beszédében különös erővel ott vibrált a zsidóüldözések visszahatásától való félelem. Azt gondolta, hogy a zsidókérdést „a világtörténelem hozta vissza ránk minden eddiginél súlyosabb alakban”, nyilván az antifasiszta hatalmak várható győzelmére utalva. Megismételte a zsidótörvényekkel kapcsolatos korábbi nézeteit, aztán a zsidóságról szólva kijelentette: „A nemzeti ellenállás

⁶⁶ Uo., Tartsd magad. 43.

⁶⁷ Magyar Élet, 1943. július. *Gombos Gyula*: Magyar politika.

napilapjait csak az ő pénzükön lehetett megszervezni. Volt legitimisták, fajvédők, klerikálisok szorultak át az ő fennhatóságuk alá. S most itt van a béke, amelynek ők lesznek a súgói, s ők lehetnek a kinevezett megváltói is.” Azt hangoztatva, hogy a zsidókérdésben sohasem általánosított, egészen természetesnek mondta, hogy „az önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóságnak a szemérmes kultúrtisztelővel szemben ebben a négy-öt évben rendkívül meg kellett erősödnie, s nagyon rossz füle van annak a késköszörülésre, aki nem hallja, hogy Shylocknak éppen a szív kell.”

Ebben a formában került Németh László nagyhatású beszéde után a zsidókérdés a konferencia témái közé, amelyhez többen hozzászóltak — elsősorban Gombos Gyula és Féja Géza —, s így vált az Szárszó egyik kérdőjelévé.

Gombos kifejtette, hogy Magyarországon „a társadalmi ellentétek mögött a faji ellentétek füllenek”, amit nem lehet társadalmi rendezéssel megoldani. Azt a szellemi életünkben az egész háború alatt jelenlévő eszmét fejtette ki, hogy az arisztokrácia, a hivatalnoki középosztály nem magyar származású, hanem főleg német, a polgárság pedig zsidó, így a nagyrészen magyar munkásság és parasztság szembenállása az őket elnyomó rétegekkel „nemcsak társadalmi jellegű, hanem faji is: a magyarság szembenállása a rajta élő, sőt kizsákmányoló idegenséggel”. Féja pedig figyelmeztette a konferenciát, hogy szerinte: „jöhet olyan történelmi helyzet, midőn demokratikus és más efféle jelszavak cégére alatt majd a zsidóság kezd új harcot a magyar

értelmiség ellen, hogy a szellemi vezető szerepet ismét a kezébe kaparintsá''.⁶⁸

Másfajta magatartásra és szemléletre is volt azonban példa. Ebben az időben készült el, s került bemutatásra 1943 végén Zilahy Lajos *Fatornyok* című drámája, amelyet a német megszállás után vettek le a műsorról. Nagy közönségsikerét főleg annak köszönhette, hogy a főszereplő öccsének felesége zsidó származású, és a férj elutasítja bátyjainak javaslatát, hogy a nehéz időkre tekintettel váljon el feleségétől. Ez a jelenet az előadásokon mindig nyíltszíni tapsot kapott.

Az írók, művészek döntő többségének tartózkodó magatartása a zsidókérdésben nagyon irritálta a szélsőjobboldalt. Kolozsváry Borcsa Mihály is azon kesergett az 1943-as könyvnapra megjelent könyvében, hogy nem lehet elhallgatni a korforduló egyik aggodalmat keltő tünetét: „a beérkezett magyar írók nagy többségének célszerűen óvatos, vagy értetlenül semleges magatartását a világhistóriai változás, s ennek egyik legfontosabb jelensége, a zsidókérdés iránt''.⁶⁹

Bosnyák Zoltán Zilahy múltjában kereste a magyarázatot a *Fatornyokra*.⁷⁰ Ő is panaszkodott könyvében:

⁶⁸ Szárszó. Az 1943. évi balatónszárszói Magyar Élet-tábor előadás és megbeszélés sorozata. Bp., 1943. A könyv a Szárszó 1943. című kötetben újból megjelent (Bp., 1983.), Gombos Gyula felszólalása nélkül.

⁶⁹ *Kolozsváry Borcsa Mihály: A zsidókérdés magyarországi irodalma.* Bp., 1943.

⁷⁰ Egyedül Vagyunk, 1944. február 25. Mi az igazság a „Fatornyok” körül?

„Szellemi életünk élén még mindig sokan állnak olyanok, akik nem értették meg az idők szavát, nem tanúsítanak érdeklődést, vagy megértést a magyarság nagy belső szabadságharca iránt.” Ezt azzal magyarázza, hogy a magyar szellemi életben még sokan szerepelnek olyanok, akik hordozói és terjesztői annak az irányzatnak, amely nyíltan vagy sorok között a zsidósággal rokonszenvezik. Ezek „kikapcsolását” javasolta a szellemi életből.⁷¹

1944. március 19-e után, a német megszállással Magyarországon a szó szoros értelmében azonnal életveszélybe került Európa utolsó nagy zsidó közössége, az akkori határokon belül élő 825 ezer ember. (725 ezer izraelita vallású, és százezer zsidónak minősített keresztény állampolgár.) Erre a közel egymillió emberre irtózatossá tett nyomás nehezedett: a német megszállóké és a magyar államhatalomé. Megkülönböztetés, jogfosztás, deportálás, megsemmisítés várt rájuk a német megszállók és az őket kiszolgáló Sztójay-kormány együttműködése következtében. S ha általánosságban elmondhatjuk, hogy a háború alatt a magyar lakosság többsége nem érezte át a zsidóság faji törvényekből fakadó félelmeit, megaláztatásait, ehhez hozzátehetjük, hogy a magyar köztisztviselő kar többsége vagy kifejezetten antiszemita volt, vagy pedig hű alattvalóként végrehajtotta az összes rendelkezéseket — tiszteletet a kivételnek s egyes emberek bátorságának —, amelyet a kormányzat ontott magából

⁷¹ *Bosnyák Zoltán: Harc a zsidóveszély ellen. Bp., 1944. 44.*

az Eichmann-kommandó tanácsára vagy saját kútfőjéből az úgynevezett zsidókérdés „megoldására”.

Még a deportálások megkezdése előtt a szellemi életet érintő rendeletek és intézkedések tömege született. 1944. április 29-én kormányrendelet jelent meg arról, hogy zsidó szerző műveit tilos kiadni, terjeszteni vagy kölcsönözni, és közzétették azoknak az íróknak a listáját, akiknek műveit betiltották és bezúzásra ítélték. Június 24-én kiegészítő listát adtak ki. A listákon 45 külföldi és 240 magyar szerző szerepelt, köztük Déry Tibor, Füst Milán, Hatvany Lajos, Heltai Jenő, Jászi Oszkár, Lukács György, Karinthy Frigyes, Osvát Ernő, Pap Károly, Radnóti Miklós, Somlyó Zoltán, Szép Ernő, Zek Zoltán.⁷²

E rendeletekkel egyidejűleg felszámolták az „Otthon Írók Körét”, a Fészek Klubot pedig átalakították a Magyar Művészek Házává, ahonnan már nemcsak a zsidó származású írókat, művészeket zárták ki, hanem a „zsidóbarátokat” is, azokat, akiket a „nemzeti eszme” megtagadásával vádoltak, köztük Kisfaludy Strobl Zsigmondot, Glatz Oszkárt, Zilahy Lajost, Csók Istvánt és Szőnyi Istvánt. Ez sem volt elég egyeseknek. Az Egyedül Vagyunk követelte a zsidó származású képzőművészek köztéri szobrainak, emlékműveinek és múzeumokban őrzött alkotásainak eltávolítását. Hatvanhárom művet

⁷² A teljes listát és a rendeleteket lásd: Vádirat a nácizmus ellen. Szerk. *Benoschofsky Ilona—Karsai Elek*, I. köt. Bp., 1958. 276—281. II. köt. Bp., 1960. 323—325. A listákat közli függelékként *Randolph L. Brahman: The politics Of Genocide*. Vol. 2. New York, 1981. 1202—1204.

jelölt meg — köztük a budapesti Széchenyi- és Vörösmarty-szobrot, Anonymus szobrát, és a Batthyány-örökmécses — sürgetve a „művészi megfontolást”: melyiket kell eltávolítani és megsemmisíteni. Ezek további sorsáról így akart gondoskodni: „Amennyiben a megsemmisítendő anyag bronz, a magyar önvédelem fegyverévé kell kovácsolni, ha pedig márványból vagy kőből vannak, akkor azokat tehetséges magyar szobrászainknak kell átengedni.”⁷³

Listák készültek „zsidó szellemmel megfertőzött, bár származásuk szerint magyar írók”-ról, műveik betiltását követelték. Móricz Zsigmond és Ady Endre könyveit is zúzómalomba kívánták. Ez még Az Ország című fajvédő lapnak is sok volt.⁷⁴

A szellemi élet e brutális „megtisztítóit” nagyon zavarta, hogy az írók nem lelkesednek mindezért. A magyar írók egy elég jelentős része — olvashatjuk a fent idézett lapban — „még mindig nem akarja megérteni mi történt, milyen változást hozott március 19-e. Tovább spekulálnak, tovább hallgatnak, s csendes szabatázsukkal majdnem jobban ártnak, mintha nyíltan megmondanák őszinte véleményüket.” A lap főleg a népi írók hallgatását fájalta, s kifogásolta, hogy a könyvnapról eltekintve, jelenlétük egyetlen bizonyítékát sem lehet fellelni.⁷⁵

⁷³ Egyedül Vagyunk, 1944. május 19. *Balázs Piri László*: Mi lesz a zsidó szobrászok emlékműveivel?

⁷⁴ Az Ország, 1944. június 24. Adyt is a zúzómalomba.

⁷⁵ Uo., Miért késik a szellemi arcvonal.

Az 1944-es könyvnapra valóban megjelent többek között Szabó Pál, László Gyula, Karácsony Sándor, Nyirő József egy-egy könyve. A Magyar Élet kiadó újból kiadta Bary József *A tisztaeszlári bűnper* című könyvét. S kis késéssel megjelent Németh László *Az értelmiség hivatása* című tanulmánykötete is, ami azért volt különösen lehangoló, mert ez a deportálások idején kijött könyv tartalmazta a második szárszói konferencián elhangzott beszédét is, benne a zsidók várható bosszújáról szóló sorokkal. Igaz, „a Shylocknak éppen a szív kell” végződésű mondat kimaradt belőle.

Új írásművel már alig-alig jelentkezett író. Megindult ugyan 1944 augusztusában egy új lap, a Magyar Ünnepe, amelynek beköszöntő cikkét „Magyar szellemisség” címmel Nyirő József írta, megelégedéssel nyugtázva, hogy „megszűnt a magyar lélek és szellemisség tudatos és rendszeres fertőzése”. Írt még a lapba mások mellett Sinka István és Szabó Dezső, aki „Csendes szavak” címmel egy sorozatot indított.

S szomorú, hogy akadt még rangos költő, aki olyan mélyre süllyedt, amelyre nincs példa sem a magyar, sem a világirodalom történetében. Erdélyi József nemcsak újra közölte *Solymosi Eszter vére* című versét, de amikor már a magyar zsidóság százezreit deportálták és ölték meg új verset jelentetett meg ezzel a címmel: *A zsidókról*. Tizenkét strófás antiszemita mocskolódás volt ez a vers, amely így kezdődött: „Hányszor mondtam a zsidónak, / hogy ne bízza el magát! / Viselheti most a mellén / azt a sárga csillagát.” S így fejeződött be: „. . .

115 Le nem veszi róla senki / míg el nem megy, ha mehet; /

menne is már, futna is, de / egyelőre nem lehet. / Szökne is már szívesen, de / egyelőre nem szabad... / Tán sajnálom, szánom őket; / ám ki mint vet úgy arat.”⁷⁶ A rovat, amelyben a vers megjelent az „Írás és lélek” címet viselte.

Erdélyi Józsefnek is tudnia kellett a magyar zsidóság genocidiumáról, ha máshonnan nem, abból a lapból, amelyben verseit közölte: Az Ország és más lapok is közölték már — sértett vagy gúnyolódó kommentárral — az Egyesült Nemzetek tiltakozását a magyarországi brutális zsidóüldözések miatt, kilátásba helyezve a súlyos következményeket, amelyet a Canterbury érsek olvasott be a rádióba. Közölték Roosevelttel nyilatkozatát is.

Ez a tiltakozás adhatta a nemzetközi háttérrel ahhoz, hogy Gombos Gyula „Az eszközök becsülete” című írásában a Magyar Út hasábjain elhatárolja magát az embertelenségektől. Az eszközök emelhetik fel, vagy alacsonyíthatják le a célokat — írta —, mert annak jogossága, hogy „egyik ember a másiknak, egyik csoport a másiknak fölébe kerekedjen, mindig vitatható: menteni csak az eszközök menthetik, s azok is igazolhatják”. A háborúban a legtöbb, amit egy kis nép megtehet, hogy „minden eszméletének és éberségének mozgósításával ragaszkodik a becsületéhez. Az eszközök becsülete: ez ma a kis népek valódi fegyvere. Ha ezt elfelejtik, mindent feladtak. Ha a magunk méltóságát meg tudjuk őrizni — fejezte be Gombos —, a

⁷⁶ Az Ország, 1944. július 8.

legtöbbet mentettük át az elkövetkezendő bármilyen békébe.”⁷⁷

Lehetett-e azonban a fajüldözéssel kapcsolatban egyáltalán az „eszközök becsületéről” beszélni? A „magunk méltóságát” már csak a hatalommal való szembenállás őrizhette: az ellenállás, a rendeletek szabotálása, a segítségnyújtás az üldözötteknek, a tiltakozás minden legális és illegális formája becsületes eszköz volt, vagy lehetett volna.

Voltak írók, művészek, tudósok, akik a megszállás óta illegálisban éltek, és az ellenállási mozgalomban vettek részt. Zsidók és keresztények egyaránt. Az írók, művészek nagy része hallgatott, visszavonultan, vagy félillegálisban élt. Nagyon sok zsidó származású író, művészet, tudóst munkaszolgálatra vittek, s akit nem ért ez a sors és nem került megsemmisítő táborba, mert Budapesten élt, vagy kormányzói menlevelet kapott, az is bujkálásra kényszerült a nyilas korszakban. Közülük sokan kaptak segítséget, menedéket is, hogy átvészeljék a rettenetes időket. Ez azért volt lehetséges — írta a már idézett Juhász Vilmos —, mert egyénileg „a »mi közöm hozzá« merevséget számtalan magánember küzdötte le, életét kockáztatva. Írók is. Társadalmilag csak a katolikus és protestáns papságnak, szerzetességnek és a velük szorosan együttműködő világiaknak sikerült: ezért ezeket tudtak megmenteni.”⁷⁸

⁷⁷ Magyar Út, 1944. július 13. *Gombos Gyula: Az eszközök becsülete.*

Nagyon sok zsidónak minősített író, művész, tudós nem tudott megmenekülni. Munkaszolgálatban, koncentrációs táborokban, tisztogató akciókban pusztították el őket a többi félmillióval együtt. Közel száz tudóst, művészt, írórt ért ez a sors, köztük olyanokat, mint Bálint György, Gelléri Andor Endre, Halász Gábor, Pap Károly, Radnóti Miklós, Sárközi György, Szerb Antal.

Végére érve ennek a rövid áttekintésnek, megint fel kell tenni a kérdést: a háború után megtörtént-e a magyar szellemiség szembenézése ezzel a tragédiával? S ismét csak azt mondhatjuk, hogy nem vagy csak nagyon óvatosan, inkább egy-egy embert illetően, a felelősséget sokszor áthárítva. Hallgatott többnyire az az írónemzedék — írta az előbb idézett szerző —, amely „a tragédia idején s a megelőző években apostoli vezetője volt az ország szellemi életének, illetve azt igényelte. Az író nem gyónt, nem vallott sem maga, sem a közösség nevében.” Nem is csodálhatjuk tehát, hogy a magyar közösség egy jelentős része ebben a tekintetben nem volt hajlandó a megtisztulásra.

Minderre nem lehet magyarázat pusztán 1945 utáni bosszú jelenségeinek, egyes túlélők elfogultságának vagy a Kommunista Párt vezetése, illetve az Államvédelmi Hatóság tisztjei összetételének felelőletelése. A magunk felelősségét kell kutatni.

Kovács Imre, amikor 1965-ben vitába szállt Juhász Vilmostal, több elfogadható magyarázatot is talált az 1944-es hallgatásra: a demokrata írók mint emberek részt vettek az ellenállási mozgalomban, és aki a németek, a nácik és a nyilasok ellen harcolt, harcolt a

zsidók megmentéséért is. „Az egyéni kiállások kora ez — írta —, közös akciókra technikailag nem volt lehetőség.” Maga sem volt azonban megnyugodva érvelésétől, s ezért befejezésük így írt: a felelősség megállapításánál a helyes sorrend annak a tisztázása, hogy „én mit csináltam”, s feltette magának a kérdést: miért nem tett többet, hősiesebbet a német megszállók, a csendőrök, a hatóságok ellen a zsidók ügyében. „Ma már tudom, miért nem — válaszolta. — Gyáva voltam! Ezért nem okolok senki mást rajtam kívül mulasztásomért.”⁷⁹

Igen, ez lehet a helyes út: „Mert semmit sem cselekedhetünk az igazság ellen, hanem csak az igazságért.”⁸⁰

⁷⁹ Uo., 1965. 4. sz. 357—362.

⁸⁰ Pál 2. levele a korinthusbeliekhez, 13.8.

A propaganda Magyarországon 1939 és 1944 között

A háború alatti propagandát nem csak a magyar kormányok kül- és belpolitikai céljai irányították, de erőteljesen befolyásolták azok a sajátos belpolitikai viszonyok is, amelyek egyedülállóak voltak Magyarországon a német érdekszférába tartozó országok között. Magyarországon ugyanis a második világháború alatt — egészen az 1944 márciusában bekövetkezett német megszállásig — a hatalmi viszonyokban nem következett be lényeges változás a szélsőjobboldali erők és pártok javára.

A hatalom az ellenforradalmi rendszer hagyományos vezető garnitúrájának a kezében maradt, amely maga kötötte meg a szövetséget a hitleri Németországgal. Ennek következtében a háború alatt az ellenforradalmi rendszer politikai berendezkedése lényegében változások nélkül fennmaradhatott. A parlamenti rendszer a háború alatt is megmaradt. Nemcsak a szélsőjobboldali, nácimintájú fasiszta pártok képezték a kormányzat ellenzékét, hanem legális baloldali ellenzéke is volt. A Független Kisgazda Párt mellett legálisan működött a szociáldemokrata párt is, parlamenti képviseléssel. A baloldali szakszervezetek legálisan tevékenykedtek. A

terror, az üldözés elsősorban az illegalitásban dolgozó kommunistákat sújtotta, a nem kommunista baloldalnak módja volt nézeteinek legális képviselésére. Igen jelentős baloldali ellenzéki sajtó jelent meg Magyarországon a háború alatt.

Az ellenforradalmi rendszer eme sajátos politikai, társadalmi és hatalmi viszonyainak fenntartása, átmentése a háborún a magyar külpolitika fontos célkitűzése volt, a trianoni békeszerződés revíziója, az elvesztett területek visszaszerzése mellett. A revíziós törekvések játszották a döntő szerepet a németbarát külpolitikai orientáció kialakításában, de az is ismeretes, hogy a magyar revíziós célok nem mindég találkoztak a német érdekekkel.

A magyar külpolitika „revíziós” és „rendszert védő” funkcióinak együttes érvényesülése, kölcsönhatása alakította ki azt a külpolitikai vonalat 1939-ben, amely Németországgal úgy kívánta megvalósítani az együttműködést, hogy az ne vezessen Magyarország háborúba lépéséhez, s szakításhoz a nyugati hatalmakkal.

Ez az irányvonal 1941-ben megbukott, s Magyarország június 26-án Németország oldalán belépett a Szovjetunió elleni háborúba, majd hadiállapotba került a nyugati hatalmakkal. Ekkor is változatlanul a külpolitikai céljai közé tartozott azonban a német követeléseknek csak bizonyos fenntartásokkal való teljesítése, 1942/43 fordulójától pedig a „vonakodó csatlósság” mellett már a nyugati hatalmak felé való kiútkeresés is, amely a rendszeressé váló béketapogatózásokban öltött testet.

A kormányzat kül- és belpolitikai céljai a mindenkori konkrét nemzetközi szituáció sajátosságainak megfelelően tükröződtek a propagandában, amelynek szervezeteileg is centralizált irányítására már a háború előtt kísérlet történt.

1938 nyarán a Minisztertanács határozatot hozott egy ún. „nemzetnevelési” szervezet létrehozására, amely később a Miniszterelnökség egyik osztályaként kezdett működni. Feladata volt a kormány intézkedéseinek hangulati előkészítése, amely különösen a háborús kényszerintézkedésekkel kapcsolatban volt fontos. Egyúttal egy olyan visszajelző rendszer megszervezését is célul tűzték ki, amely főleg „hangulatjelentések” alapján lenne képes a propaganda hatásának mérésére.

A „nemzetnevelési” intézmény nem tudta megvalósítani a propaganda gépezet direkt és totális irányítását a háború folyamán. E helyett egy többcsatornás propaganda irányítási mechanizmus alakult ki, amely a belügyminisztériumra, a Vezérkari Főnökségre, a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumra és a Magyar Távirati Irodára támaszkodott. Propaganda tevékenységük koordinálására 1942 áprilisában Antal Istvánt tárcanélküli nemzetvédelmi-propaganda miniszterré nevezték ki. A propaganda igazi irányítása azonban a miniszterelnökség és a külügyminisztérium sajtóosztályának kezében volt.

A második világháború kitörésétől Magyarorszáig hadbalépéséig a kormánypropaganda fő célja a német orientációjú, de hangsúlyozottan nem hadviselő álláspont érvényesítése volt. 1939 szeptemberében a

Miniszterelnökség irányelveket adott ki a sajtó magatartására vonatkozólag. Felszólította a lapokat, hogy a sajtó törekedjen a tárgyilagosságra a külpolitika tekintetében, a kormány külpolitikai vonalvezetésének megfelelően. Részleteiben ez az irányelv a következőket tartalmazza:

„a) Németország küzdelme általában rokonszenvesen állítandó be, anélkül azonban, hogy Németország ellenfeleinek sértegetése, lebecsülése, vagy akár leki-csinylése megengedhető lenne.

b) Olaszország politikáját meleg rokonszenvvel, az igazi barátság hangján mutatjuk be. De itt óvatosságot kell tanúsítani egyes kisebb jelentőségű olasz lapok híreivel szemben, amelyek az olasz sajtó vezető orgánumaitól eltérőleg írnak vagy jelentenek.

c) Ami Lengyelországot illeti, a lengyel kormány a vezérkar, valamint a lengyel távirati iroda hivatalos jelentéseit a szükségeshez képest az MTI ügyis kiadja, s ezeken túlmenően felesleges híreket közölni, annál kevésbé, mert azok úgysem ellenőrizhetők.

d) Jugoszláviát rokonszenvvel kell beállítani. Amennyiben a jugoszláviai magyarság sérelmeiről érkeznének hírek, ezeket közlés előtt okvetlenül jelenteni kell a Külügyminisztérium Sajtóosztályánál.

e) Romániát hűvös tárgyilagossággal kell kezelni. Nem kell feszegetni a mai időkben semmi olyan körülményt, ami Romániát sérthetné. Amit a kormány Romániára nézve mondani akar, azt adandó alkalommal megteszi, ezen túlmenni felesleges. Ha a sajtónak újabb magyar kisebbségi sérelmekről volnának értesülései, ezeket

közlés előtt a Külügyminisztériumnak be kell jelenteni.

f) Szlovákiát illetően elvértve közölni lehet híreket, ottani magyarok előfordult és tényleg megállapított bántalmazásairól. De általánosságban kerülendő az, hogy a magyar sajtót szlovákellenes híráradat lepje el.

g) Oroszországra vonatkozóan az MTI a szükséges híreket kiadja. A bolsevizmussal szemben ma éppen olyan határozott állásfoglalásban vagyunk, mint bármikor a múltban. Azonban a különleges nemzetközi kapcsolatokra való tekintettel az orosz kérdést csak óvatosan feszegetjük.

h) Angol és francia vonatkozásban a vezérkari jelentéseket az MTI kiadja. Ezek természetesen hozhatók, sőt hozandók is. Ugyancsak kiadja az MTI egyrészt a Havas, másrészt az angol tájékoztató minisztérium megfelelőnek ítélt közleményeit.

Általánosságban a hírek elosztása a sajtóban olyan legyen, hogy az angol, francia és lengyel hírek összessége a német hírek összességét ne haladja meg. Továbbá: az első helyet általában a német hírek juttassuk.¹

Ezeknek az irányelveknek az érvényesítése sokkal egyszerűbb volt az állami ellenőrzés alatt lévő Rádióban, mint a háború alatt is eléggé sokszínű sajtóban. Érdemes ezért áttekinteni az 1939 és 1944 között Magyarországon megjelenő napi és hetilapokat politikai beállítottságuknak megfelelő csoportosításban, kiegészítve az egyes lapok példányszámával.

¹ *Saly Dezső*: Szigorúan bizalmas. Bp., 1945. 31—33.

A szélsőjobboldali és a feltétlen németbarát, de kormánypárti lapok a következők voltak: Pesti Újság, Új Magyarország, Függetlenség, Esti Újság, Pest. (Összes példányszámuk 1940-ben 318 ezer, 1941-ben 450 ezer, 1943-ban 511 ezer.) Megjelentek ezenkívül szélsőjobboldali hetilapok, az Egyedül Vagyunk, a Magyar Futár, Nemzetőr és az Összetartás. Példányszámukra nincs adat.

Kormánypárti, de a német szövetséggel szemben bizonyos fenntartásokat hangoztató, a belpolitikában pedig a szélsőjobboldali törekvésekkel szembenálló lapok voltak a reggel és este megjelenő Magyarország és a Pesti Hírlap. Példányszámai együtt 1940-ben 328 ezer, 1941-ben 330 ezer, 1943-ban 410 ezer.

Konzervatív németellenes és Keresztény párti lapok voltak: az 1942-ig megjelenő 8 órás Újság, Bethlen István gróf lapja, a Katolikus Nemzeti Újság és az ugyancsak Keresztény Új Nemzedék. (Együttes példányszámuk 1940-ben 275 ezer, 1941-ben 215 ezer, 1943-ban 110 ezer.)

Liberális, polgári demokrata és baloldali napilap volt a Független Kisgazdapárt lapja, a Kis Újság, a liberális és baloldali értelmiség lapja volt a Magyar Nemzet, irányvonalához közel állt a Mai Nap, az Újság és a Független Magyarország, a polgári radikális Szabadság párt lapja volt az Esti Kurír. (Példányszámaik együtt 1940-ben 295 ezer, 1941-ben 255 ezer, 1942-ben 260 ezer volt.)

Következésképpen demokratikus elveket valló baloldali hetilap volt a Szabad Szó, amely a Nemzeti Parasztpárt irányítása alatt állt és 30-40 ezer példányban jelent meg.

A szociáldemokraták 1944-ig megjelenő lapja a Népszava 1940-ben 25 ezer, 1941-ben 28 ezer és 1943-ban 40 ezer példányban jelent meg.²

Ebben a sokszínű sajtóban a kormányzat irányelveinek érvényesítését a háború kitörésekor bevezetett előzetes cenzúra biztosította, amely érvényes volt minden időszaki sajtótermékre. A cenzúra feladatát jogilag az ügyészség végezte, gyakorlatilag az akkor létrehozott ún. Sajtóellenőrző Bizottság tagjai voltak a cenzorok. Ez a bizottság a miniszterelnökség, a külügyminisztérium, a honvédelmi minisztérium és a vezérkar, valamint az egyes szakminisztériumok megbízottaiból állt. Tevékenységükért a miniszterelnöknek, illetve a kormány sajtófőnökének és a bizottság elnökének tartoztak felelősséggel.

A sajtóirányításban vezető szerepet játszott Ullein-Reviczky Antal, a külügyminisztérium sajtófőnöke, aki 1941-től a miniszterelnökség sajtófőnöki posztját is betöltötte. A magyar politikai vezetés azon szűk csoportjához tartozott, amely legfőbb feladatának a rendszer átmentését tekintette, s 1942/43 fordulójától a nyugati hatalmak felé kereste a kapcsolatokat. Mint sajtófőnök korlátlan hatalommal rendelkezett. Nemcsak a cenzúrát irányította, hanem beleszólt a lapok szerkesztésébe is. Funkcióján keresztül igyekezett érvényesíteni, hogy a sajtó hatékony eszköze legyen az állami propagandának. Gyakorlattá vált, hogy bizonyos

² Az adatokat idézi *Pintér István*: A baloldali ellenzéki és illegális sajtópropaganda Magyarországon a második világháború alatt c. tanulmánya. (Kézirat.)

anyagok közlését csak meghatározott újságok feladatává tették, illetve, hogy főleg külpolitikai vonatkozású témaköröket különböző módon interpretáltak a sajtófőnökség elképzeléseinek megfelelően.

Ezt az irányítási rendszert a kormányzat a német megszállásig képes volt fenntartani a külső német és a belső szélsőjobboldali nyomás ellenére. Ez a differenciáltabb irányítás, amely a sajtó mozgásszabadságának bizonyos korlátozott lehetőségét biztosította, egyfelől enyhített a belső feszültségeken, másfelől beilleszkedett a távolabbi, már a német vereségre számító külpolitikai elképzelésekbe.

Magyarország háborúba lépése után a korábban meghatározott irányelvek módosultak, s a propaganda főleg a szovjetellenességben koncentrálódott. Az a fő vonal azonban, amely a politikai kettősségét, a nem fenntartás nélküli németbarátságot kívánta bizonyítani, továbbra is érvényben maradt.

1941. szeptember 10-én a sajtófőnökség például a következő utasítást adta a Sajtóellenőrző Bizottságnak:

„A mai napon illetékes helyről adott tájékoztatás, illetőleg irányítás szerint magyar szempontból nem kívánatos a sajtóban oly értelmű közlemények megjelenését elősegíteni, amelyek túlfűtött fantáziával a sikereket úgy tüntetik fel, mintha azok által a háború további kimenetele máris eldőlt volna, és amelyek jóslatokba akarnak bocsátkozni a végső eredmény, vagy a béke kilátásai felől.

A szélső lapok megüthetik a legoptimisztikusabb és legegyszorultabb hangokat is, ha ez mentes a másik oldal

felé, vagy befelé becsmérleéstől, izgatástól és ízléstelenségtől.

Komoly orgánumok részéről az objektivitást támogatni kell.

A kormány reggeli lapjai és a jobboldali lapok általában jól teszik, ha erőteljes németbarát szellemű állásfoglalásaikkal ébren tartják a közvélemény meleg rokonszenvét a tengelyhatalmak iránt.

Rövid idő múltán az egyik keresztény reggeli napilap engedélyt fog nyerni oly tékép közzétételére, amely a német—szovjet háborúval kapcsolatban térarynyokat feltünteti. Ehhez azonban semmi kommentár nem fűzhető. (Az engedélyről szóbeli értesítés jön.)

Ezen tájékoztatásom igen bizalmas jellegű, és kérem a Bizottság Elnök urait és Tagjait, hogy a közlemények elbírálását ilyen értelemben méltóztassanak vezetni.”³

1942 őszén — már a Kállay-kormány idején —, amikor a tengelyhatalmak háborús nehézségei egyre jobban kezdtek kibontakozni, az az objektívabb tájékoztatásra való törekvés erősödött. A Sajtóellenőrző Bizottság elnöke 1942. szeptember 14-én a cenzorokat így utasította: „A mai napon a legilletékesebb helyről a következő utasítást kaptam, kérem a Bizottságot, szíveskedjék azt szigorúan betartani.

1. A lapon időnként, természetesen megfelelő tárgyaligossággal és komolysággal, rámutathatunk a harctereken fennálló nehézségekre. Megírható, hogy

³ Nem engedélyezem. A cenzúra bizottság dossziéjából. Összeállították és sajtó alá rendezték: *Márkus László, Szinai Miklós, Vásárhelyi Miklós*. Bp., 1975. 156—157.

nem könnyű a küzdelem, hanem sokszor nagyon nehéz. A közönség általában nincs informálva a harcok súlyosságáról, holott helyes, ha néha tud a nehézségekről is, hiszen a győzelem értéke sem olyan, ha a közönség azt hiszi, hogy azt minden küzdelem vagy nehézség nélkül éri el.

Nehézségről azonban ne a liberális lapok írjanak, mert azok ezt egészen más célból tennék. Az említett tájékoztatás konstruktív lapoknál engedhető át.

Nagy tapintattal kell ezt a kérdést kezelni, magától érthetőleg azonban úgy, hogy elkedvetlenedést, vagy kishitűséget ne idézzon elő.

2. A Miniszterelnök úr Öexcellenciája kifogásolja, hogy írásban és képben az ellenséges országok vagy idegen államok államfőiről fényképek vagy sértő, gúnyolódó kitételek jelenhettek meg.”⁴

Ez a vonal a sztálingrádi fordulat után, majd az olasz kapitulációt követően a „tisztá magyar célok” a „százszázalékosan öncélú magyar politika” hangoztatásával egészült ki.

Közvetlenül a német megszállás előtti hónapokban Kállay miniszterelnök új politikai koncepciót dolgozott ki. Ennek lényege a következő volt: A Kárpátok vonalán védelemre kell berendezkedni a frontról haza hozott katonasággal és a belső katonai tartalékok mozgósításával. A szövetségesekkel közölni kell, hogy Magyarország — szükség esetén — csak védekező hadműveleteket folytat határain. Fegyverszünetet a magyar

kormány nem köt, formálisan nem szünteti meg a szövetséget Németországgal, de nem engedi meg német csapatok tartózkodását az ország területén és megszünteti gazdasági támogatását.

Ezt a koncepciót nagyarányú új propaganda kampánnyal igyekezett a kormányzat alátámasztani. Egyfelől valamiféle honvédő hangulatot igyekezett kelteni befelé. Kossuth Lajos halálának 50. évfordulóját kívánták ehhez felhasználni. A nemzetvédelmi propaganda miniszter 1944. január 25-én az ünnepségek propaganda tervezetét a minisztertanács elé terjesztette, amely azt jóváhagyta.

A tervezet így szól: „Az ünnepségek vezető gondolatai a következők lennének:

I. A függetlenség és szabadság gondolata.

II. A magyar ellenállás gondolata.

III. Az alkotmányosság, a jogegyenlőség és a népi politika gondolata.

Érzékeltetendő: A honvédség megteremtése és dicsősége, valamint Kossuth nagyvonalú nemzetiségi és közép-európai koncepciója, továbbá a pánszláv veszéllyel szembeni állásfoglalása.”⁵

Másfelől a kormányzat nagyarányú propaganda kampányt akart beindítani külföldön is, hogy a nyugati, elsősorban az angolszász közvélemény előtt kedvezőbb színben tüntesse fel Magyarországot. Ezzel kapcsolatban Kállay 1944. március 1-én a következőket írta a

⁵ Magyarország és a második világháború. Összeállította: *Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos*. Bp., 1966. 408.

semleges országokban tevékenykedő magyar követeknek: „Nagyon fontos célunknak annak kell lennie, hogy megcáfoljuk a Magyarország ellen fölhozott három fő vádat: hogy a magyar politikai és társadalmi rendszer feudális, antidemokratikus és antiszociális, hogy Magyarország elnyomta a nem magyarokat, hogy megcsonkította szomszédainak területét. (Mintha a világ Trianonnal kezdődött volna.) Ez az a három vád, amely falként áll Magyarország és a nyugati közvélemény között.”⁶

A propaganda nagyhatású eszköze volt a háború alatt a rádió, amely — mint arra már utaltunk — a kormány sajtópolitikájának irányelvei szerint működött. Hatékonyágát jelzi, hogy 1939-ben 468 ezer rádió-előfizető volt, s több tízezerre rúgott a bejelentetlen, amatőr rádiók száma. Mindez azt jelentette, hogy a háztartások majd 25 százalékában volt rádió a háború kezdetekor.

A műsorok 1939 őszétől Magyarországot, mint a „béke szigetét” igyekeztek bemutatni. 1940 nyarán a német hadsereg sikeres nyugati offenzívája idején a hírközlésben eluralkodtak a német hadijelentések. A Szovjetunió megtámadása után az antibolsevizmus felerősödése jellemezte a műsorokat, amely aztán Kállay miniszterelnöksége idején egyre inkább deffenzív interpretálásba ment át. Amikor a béketapogatózás a nyugati hatalmak felé megindult, hangsúlyozottan jelentkezett a rádió műsorában annak propagálása, hogy a „magyarság ezt a háborút nem akarta”, s annak óvatos

hangoztatása, hogy a német táborban „Magyarország a legvidámabb barak”. A német megszállás előtt, március 15-i köszöntőjében szinte plasztikusan fogalmazta meg a kormánypolitika lényegét a rádió elnöke, ezekkel a szavakkal: „Fontoljuk meg, hogy a szabadság nem romboló szabadosság, hanem egyéni boldogságunkat, emberi méltóságunkat szolgálja, ha szabályozott rendjének keretében önként, meggyőződéses engedelmességgel vállaljuk mindazt, amit különben a szolgaság biztosan kikényszerítene belőlünk.”⁷

A háborús propaganda egyik leghatékonyabb eszköze a második világháborúban már a filmpropaganda volt. A magyar kormányzat, bár igyekezett felhasználni a filmgyártást és forgalmazást is a propaganda céljaira, mégis azt mondhatjuk, az abban rejlő lehetőségeket nem ismerte fel teljesen, illetve nem tudta kiaknázni.

Készültek ugyan a propaganda céljait szolgáló játékfilmek, amelyek a nagy tömegeket érzelmeire kívántak hatni, de nagyon szűkös volt a propaganda lehetséges mondanivalója ezekben. Legfeljebb csak annyi, hogy hősiességével az egyszerű katona is felemelkedhet a társadalmi ranglistán. Készült egy film Távházasság címen, amely egy fronton harcoló katona távolból kötött házasságát mondja el a hamis népi romantika minden eszközével. Az 1944-es Kállay-koncepcióhoz Kossuth-film elkészítését is tervbe vették, ez azonban a német megszállás miatt már nem készülhetett el.

⁷ Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből. 1925—1945. Bp., 1975. 194.

A filmforgalmazás befolyásolása, bár közvetett, de hatékony eszköze volt a kormánypropagandának a nem hadviselő ország hangsúlyozására, majd bizonyos „ellenállási illúziók” keltésére. A filmpropaganda növekvő szerepét jól mutatja a Magyarországon bemutatott külföldi filmek arányaiban bekövetkezett változás 1940 és 1943 között. 1940-ben a bemutatott 151 film közül még 78 volt az amerikai és angol (74 + 4) és 45 a német film. 1941-ben 110 közül még mindig 50 az amerikai és angol, s csak 34 a német film. 1942-ben viszont már a német film van túlsúlyban (49) az amerikaival szemben (17). 1943-ban a bemutatott 120 film közül amerikai film már nem volt műsoron, helyükre az olasz és vichy-francia film nyomult, a német filmek közül 49 került bemutatásra.

A filmhíradó, amely a Rádióval és a Távirati Irodával együtt egy állami részvénytársaságba tartozott, elsősorban a kormányzót és környezetét igyekezett népszerűsíteni. Magyarország háborúba lépése után létrehoztak ugyan egy front-tudósító századot, ez azonban nem a helyszínen készítette tudósításait. A vezérkar Budapest közelében — egy zárt helyőrségben — berendezett egy „mű frontot”, valódi harckocsikkal és ágyúkkal. Itt készültek a hadsereg harci dicsőségét propagálni hivatott felvételek, amelyekbe a keievi szovjet stúdiókból zsákmányolt felvételek részleteit vágták be. A gyenge magyar haditudósítói filmanyagot az egyre nagyobb arányban átvett német filmhíradók egészítették ki.

1944. március 19-e után azonnal megkezdődött a magyar sajtó gleichschaltolása. Ennek végrehajtására

német szakembereket bíztak meg. Karl Sixnek az Auswertiges Amt kultúrpolitikai osztálya és Paul Karl Schmidtnek a sajtó osztály vezetőjének irányításával dolgozták ki a gleichschaltolás végrehajtására a részletes tervet. Ezt néhány nap alatt a Sztójay-kormány végrehajtotta.

A miniszterelnökség mellett a sajtó, a rádió, a tájékoztatás és a cenzúra ügyeinek teljhatalmú intézésére tájékoztatási államtitkárságot létesítettek, ahol német tanácsadók tevékenykedtek. Az államtitkárság minden vármegyébe megbízottat küldött. A megszállás utáni napokban betiltották a baloldali és liberális ellenzéki napi- és hetilapokat, folyóiratokat. A kormánypárti lapok élére megbízható főszerkesztőket állítottak. A tisztogatás eredményeként 1944. április végén az előzetes cenzúrát is megszüntették, hiszen a lapok vezetése és az újságírók személyi összetétele garantálta, hogy csak olyan közlemények, kommentárok jelennek meg, amelyek megfelelnek a kormány érdekeinek, s német szempontból sem kifogásolhatóak.

A németek a magyar propagandától a háború folytatása melletti egyértelmű kiállást kívántak. Ennek jegyében követelték a fegyverbarátság hirdetését, a zsidókérdés drasztikus megoldásának propagálását és az „áruló Kállay-klikk” elítélését. Ha az utóbbit — különösen a rádióban — nehezebben is sikerült keresztülvinni, a propaganda alapvetően teljesítette a német igényeket, idomulva ahhoz a náci propagandához, amely a rossz ösztönök felébresztésére és egyre inkább az irracionális önáltatásra épült már.

Magyarország német megszállása

1944. március 19-én, vasárnap, arra ébredt Magyarország lakossága, hogy a német megszállás bekövetkezett. Döbbenetes meglepetés volt az milliók számára, mert még az államapparátusban és a fegyveres testületekben is csak nagyon kevesen voltak olyanok, akik a megszállás előtti napok információi alapján a megszállást valószínűnek vagy lehetségesnek tartották.

A megszállás következményei politikailag, gazdaságilag és katonailag egyaránt katasztrofálisak voltak az egész országra nézve. Már a megszállás napjától kezdve a Gestapo tömeges letartóztatásokat hajtott végre és tűszokat szedett. Horthy néhány napos alkudozás után kinevezte Sztójay Döme vezetésével „a német védnökség alatt álló nemzeti kormányt”, ahogy Hitler teljhatalmú megbízottja nevezte, aki a németek magyarországi célját nemcsak egy fenntartás nélküli németbarát kormány kinevezésében látta, hanem a következőkben is: A birodalomnak főleg „a magyar emberanyag nyújt lehetőséget segítség és sokirányú tehermentés szempontjából. Sajnálatos volna, ha az angoloknak azt az alapelvét, hogy helyettük mások dolgozzanak, harcoljanak és vérezenek nem alkalmaznánk a legna-

gyobb mértékben éppen Magyarországgal szemben. Minden magyar paraszt, munkás vagy katona, akinek bevetése bennünket tehermentesít, erősíti a birodalomban a Führer tartalékait. Minden érettünk vérző magyar a mi véráldozatunkat csökkenti.”¹

A program része volt az ország totális gazdasági kizsákmányolása. Ezen belül a birodalom ellátására a mezőgazdasági termékekből „az eddigi mennyiségek kétszeresét vagy még annál is többet” biztosítani; a természeti kincsek feltárását (olaj, bauxit, kőszén), valamint az ipar teljesítőképességét jelentős mértékben fokozni; Magyarország közlekedési lehetőségeit „az eddigiekhez képest lényegesen nagyobb mértékben” hasznosítani; végül a „zsidókérdés” megoldása az 1942-es program szerint (sárga csillag, gettó, deportálás). A megszállás után e célok megvalósítása nem ütközött nagyobb akadályokba.

Sokszor leírtuk már, hogy a német megszállás mennyire zökkenőmentesen, a szervezett ellenállás legcsekélyebb jelen nélkül ment végbe, hogy tiszteletre méltó egyéni hőstettek mennyire nem válhattak részévé, nemcsak egy jelentősebb fegyveres ellenállásnak, de egy általánosabb passzív ellenállásnak sem, amelyet pedig a legfontosabb magyar jellemvonásnak tartottak. Ezzel még a megszállásra készülő német vezetés is

¹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 1933—1944. Német diplomáciai iratok Magyarországról. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula*. Bp., 1968. 561/1. irat.

számolt, sőt egy „tisztá” katonai megszállás esetében a nagyméretű aktív ellenállás lehetőségére is gondolt.

A Német Biztonsági Hivatal Hitler számára készült március 11-i memoranduma, szinte már az utolsó pillanatban, így érvelt a „magyar probléma” katonai megoldása ellen: „A magyarok évszázados tapasztalattal rendelkeznek a nemzeti ellenállás megszervezésében.”² Ismeretes, hogy ez a memorandum is szerepet játszott abban, hogy Hitler, noha nem fogadta el teljesen a már 1943. decemberében Veeseimayer által is javasolt „evolúciós” utat, de kombinálta a katonai megszállással.

A magyar ellenállással kapcsolatos német félelmek nem igazolódtak. Okait keresve, vizsgáljuk meg először azt, mennyire számolt a magyar államvezetés és a magyar társadalom egy német megszállás lehetőségével, s felkészült-e arra? Ez a kérdés azért is indokolt, mert ha a Horthy-rendszer Németországhoz fűződő viszonyának jellemzésére általánosságban elfogadhatjuk a volt budapesti amerikai követ által használt „vonakodó” jelzőt, ezen belül az 1943-as évről megállapíthatjuk, hogy a háború alatti német—magyar viszony mélypontjának tekinthető. A gazdasági kérdésektől eltekintve ugyanis, alig merült fel olyan német igény, amelyre a Kállay-kormány ne tartózkodással, vitával, vonakodással vagy elutasítással válaszolt volna, nem is

² Procés des grands criminels de guerre devant le Tribunal Militaire International. Nünberg, 1949. XXXV. Drement-D-679. 360—361. Magyarul közli: Magyarország és a második világháború. Összeállította: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Bp., 1966. 168. sz. irat.

szólva most a nyugati hatalmakkal folytatott titkos tárgyalásokról, a béketapogatózásokról. Kállay menesztését Hitler nem tudta elérni Horthynál. Így következett be a furcsa helyzet, hogy közel egy évig a Németországgal szövetséges Magyarországnak olyan miniszterelnöke volt, akivel a budapesti német követ-kormány utasítására nem érintkezhetett. Ezért aztán, amikor például 1943 nyarán Nagy Vilmos honvédelmi miniszter eltávolítását követelték, a német kívánságot Filippo Anfuso, a budapesti olasz követ volt kénytelen közölni Kállayval.

A fenti összefüggésben szemlélve a háború alatti német—magyar viszonyt, mindenekelőtt az a feltűnő, hogy a harmadik birodalom vezetése 1944 márciusáig bizonyos mértékben tolerálta ezt a vonakodó magatartást. S talán megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy igazán kemény nyomást nem gyakorolt Magyarországra azért, hogy a birodalom szempontjából kétségtelenül irritáló viszony egy simulékonyabb kapcsolattá alakuljon. Lényegében megelégedtek a diplomáciai eszközökkel. Ez egyetlen más kis szövetségesnél sem volt így. A diplomáciai eszközöket mindenütt a kisebb vagy nagyobb létszámú német csapatok fenyegető jelenléte támasztotta alá. Az is figyelemre méltó, hogy 1943 nyarától több mint fél évig, a semleges országokon kívül Magyarország volt Európa egyetlen olyan állama, ahol megszállóként vagy „fegyverbarát”-ként nem tartózkodtak német csapatok.

Miért nem alkalmazták a németek 1944 előtt Magyarország esetében drasztikusabb eszközöket, főleg a

magyar belpolitikát érintő céljaik maradéktalan elérésére? A kérdés azért is jogos lehet, mert a náciizmus természetéből egyébként is hiányzott a kompromisszumra való hajlam, a minimális toleranciára való készség. A külpolitikában is mindig a „totális” megoldásra törekedett, ami egyet jelentett azzal, hogy majd minden téren a diplomáciai eszközök helyébe nagyon gyorsan a katonai megoldás lépett, vagy azzal kombinálódott.

A választ részben abban kell keresnünk, hogy mi volt az igazán fontos magyar vonatkozásban 1944-ig a német kormányzat számára. Két dolog: a gazdasági kapcsolatok és Magyarország stratégiai helyzetéből következően a német haderő folyamatos átvonulásának biztosítása. Ezekhez képest a második magyar hadsereg doni katasztrófája után 1944-ig a háborúban magyar katonai részvétel sem tűnt fontosabb dolognak, legalábbis önmagában nem, hanem a román katonai részvétellel együtt. Bizonyítja ezt az is, hogy 1943-ban beleegyeztek volna a magyar csapatok kivonásába a Szovjetunió területéről, ha cserébe néhány hadosztállyal Magyarország részt vett volna Szerbia megszállásában.

A német magatartás másik okát a náci vezetők magyarországról vallott felfogásában kereshetjük. Bár a gazdasági kapcsolatok és az átvonulás tekintetében nem volt nagyobb zavar, a németekben élt egy olyan meggyőződés, hogy akkor támadna komoly zavar, ha Magyarország szuverenitását érné támadás, mert ez csak összekovácsolná a magyar társadalmat. A Horthy-

rendszer belső kohézióját ugyanis elég erősnek tartották — mint az Hitler több megjegyzéséből is kitűnik —, a szélsőjobboldalt és befolyását viszont talán gyengébbnek, mint amilyen volt. Úgy vélték, hogy amíg közvetlen külső veszély nem jelentkezik, nagyobb baj a német—magyar kapcsolatokban nem lesz. A magyar politikai vezetés akkor válik majd teljesen megbízhatatlanná, ha ez a külső veszély valamelyik szövetséges hadsereg formájában a magyar határoknál megjelenik.

Érdemes fölfigyelni arra, hogy Hitler, Ribbentrop és a fasiszta Németország más vezetői nem éltek a közvetlen fenyegetés és főleg a szélsőjobboldalon keresztül érvényesíthető beavatkozás eszközével 1941 és 1943 között, mint ahogy arról német okmányok is tanúskodnak. Ezzel összefüggésben a már említett memorandum önkritikusan meg is állapítja: „Magyarországnak a birodalom szempontjából való rendkívüli geopolitikai és gazdasági jelentősége ellenére a német külpolitika az utolsó években nem tett komoly kísérletet, hogy befolyásra tegyen szert a magyarországi fejlődésre, eltekintve talán a Führer közvetlen kísérleteiről, hogy Horthyt Kállay eltávolításának és a Bethlen-befolyás kikapcsolásának megnyerje.”

A szokásos érvelés a közös háborús feladatokra, a szövetségi hűségre, a Magyarországot érhető külső veszélyekre való hivatkozás volt. Hangoztatása annak, hogy a bolsevizmustól egyedül a német haderő képes megvédeni Magyarországot. A német haderőre sohasem hivatkoztak abban az értelemben 1944 előtt, ahogy Veesenmayer javasolta 1943. december 10-i jelentésé-

ben, hogy a kemény követeléseket támasszák alá „a német hadosztályok és harci repülőgépek említésével”. Nem csak nem fenyegettek így, de 1943 ősze előtt nem is számoltak egy ilyen lehetőséggel. Egyetlen német okmány sem utal arra, hogy Magyarország bármiféle megszállása foglalkoztatta volna a német politikai és katonai vezetést korábban. 1943 szeptemberétől készülnek az első tervek, azoknak az információknak a következményeként, amelyek a magyar béketapogatózásokról és azoknak belpolitikai hatásáról Berlinbe eljutottak.

A terv kivitelezését pedig Hitler akkor rendelte el, amikor közvetlen veszélyét látta Magyarország kiválásának egy esetleges angol beavatkozás révén. Ezt látszott alátámasztani az a makacs magyar kérelem — amelyet Horthy 1944. február 12-én Hitlerhez írt levelében megismételt —, hogy a szovjet fronton lévő magyar alakulatokat engedjék haza. Valamint az, hogy február vége felé információk jutottak el a Fűhrerhez arról, hogy Budapesten március közepén angol és amerikai légi missziót várnak. Érdekes módon tükröződik a Német Biztonsági Hivatal már említett memorandumában az, hogy ezek a mozzanatok, illetve ezek túlértékelése vezették Hitlert a megszállás elrendeléséhez. A memorandum készítője ugyan nem hitt egy angol invázióban, de hivatkozott arra hogy ez lehetett a megszállási parancs alapja. „A meggondolás — olvashatjuk —, hogy idejében kell szembeszállni esetleges angol intervencióval, ugyan fontolóra vehető, ezt én a legnagyobb mértékben valószínűtlennek tartom...” S amikor azt

részletezi, hogy az „evolúciós” megoldás milyen előnyökkel járna, 7. pontként a következőket írta: „Magyarországnak német csapatokkal való esetleg szükségessé váló teletűzdelése angol invázióval szembeni biztosítás céljából is, békésen tancsapatok útján, úgy mint Romániában, végrehajtható.”

Egy nappal később, március 12-én adta ki Hitler hadműveleti parancsát, amely alátámasztja, hogy egy angol inváziótól tartott, s nem egy hirtelen szovjet betöréstől. Így rendelkezett: „Az első hadműveleti zóna, melyet a német Wehrmacht megszáll: Nyugat-Magyarország a Tiszáig. Ezt a zónát a továbbiakban Kelet-Magyarországtól el kell zárni. A politikai eseményektől függ, hogy később Kelet-Magyarországot is megszálljuk-e.”³

Visszatérve eredeti kérdésünkre, azt mondhatjuk, hogy a magyar államszervezésben a háború alatt folyamatosan jelen volt egy szorongás az esetleges német megszállástól, a félelem attól, hogy egy közvetlen német beavatkozás megdöntheti Horthy hatalmi rendszerét, s a szélsőjobboldal hatalomra juttatása megakadályozhatja a rendszer átmentését a háborún. Ez mint számbajöhető veszély a kritikus szituációkban mindig a német érdekeknek megfelelő döntést eredményezett. Ugyanakkor nem volt tapasztalat arra, hogy a németek pusztán a gyanú alapján megszálltak volna egy szövetséges országot. 1943 nyara előtt Magyarországon és Olaszországon kívül jelen volt ugyan minden szövetségesnél a

³ Hoover Institute. Ministerial Case Veesebmayer. V/a. 167.

német hadsereg, de „megegyezés” alapján. Olaszország megszállása pedig az olasz kapituláció után következett be.

Magyarország kapitulációját a Kállay-csoport csak az angol, amerikai hadsereg megjelenésekor tudta elképzelni, s ilyen helyzetben egy esetleges német megszállási kísérletet már nem tartott igazán veszélyesnek. Vagyis Horthy és a hatalom birtokosai féltek ugyan a német megszállástól, de nem tartották azt valószínűnek, s ezért nem is készültek fel erre az eshetőségre. Az ifjabb Horthy Miklós vezette kiugrási iroda által számba vett horthysta — ellenforradalmi szervezeteket és csoportosulásokat csak az „átmeneti idő” biztosítására kívánták felhasználni, nem pedig egy esetleges német megszállás elleni harcra. Még azokat az információkat sem vették komolyan, amelyek az utolsó egy-két hét alatt befutottak, s egyértelműen bizonyították a megszállási előkészületeket. Ehhez még hozzá tehetjük a szélsőjobboldal különböző megnyilvánulásainak elemzése alapján, hogy ha remélték és várták is a német beavatkozást, a megszállásban igazán még ők sem hittek.

A német megszállás lehetőségére az ellenzéki közvélemény sem gondolt komolyan. A nemzetközi helyzet bizonyos fokú félreértelmezése következtében eléggé általános volt az a meggyőződés 1943 nyárutójától, hogy a háborúnak gyakorlatilag vége, nagyobb veszélyt már nem tartogat számunkra. Egyetlen gond, hogy a háborúból a békébe való átmenet ne hozzon összeomlást, ne vezessen a rend felbomlásához.

143 A nemzetközi helyzetnek ebből az értékeléséből fakadó

legfőbb tévedés az volt, hogy miközben a háború utáni jövőre vonatkozólag programok fogalmazódtak meg és viták bontakoztak ki, miközben értelmiségi félelmek erősödtek fel: milyen sors vár rájuk a háború utáni Magyarországon, arról alig esett szó, hogy mit kell tenni „itt és most” a fasizmus ellen, a hitleri Németországgal szemben.

Jellegzetesen mutatják ezt a közhangulatot azok az értelmiségi viták, amelyek a napilapok és folyóiratok hasábjain az új Magyarország berendezésének közgazdasági, szociálpolitikai és közoktatási kérdéseiről lezajlottak. Ezt demonstrálja a kiscgazdapárt 1944. március 13-án nyilvánosságra hozott határozata a szociáldemokrata párttal való bizalomteljes együttműködéséről, arról a szellemi és politikai összhangról, amely a nemzeti élet háború utáni nagy kérdései tekintetében a két párt vezetősége között fennáll. S hogy mennyire nem volt igazi félelem a német megszállástól azt talán a legmegrendítőbben a Magyar Nemzet 1944. március 19-i vezércikke mutatja, amely „a megváltozott általános helyzet, az idő, a szélsőjobboldali front elgyengülése és szétdaraboltsága” következtében az alkotmányos ellenzék céljainak és tevékenységének kiszélesítését javasolta. Az érintkezési ponton keresését a már kialakult együttműködési front és a többi párt, csoport, személyek között a demokratikus ellenzék megerősítése érdekében, mert: „Az erős alkotmányos ellenzék sorsdöntő időkben a kormányzat munkáját megkönnyítheti, felelősségét csökkentheti, gondjait megszüntetheti.” S hány visszaemlékezést ismerünk ma már,

amelyek mind-mind a március 19-i döbbsent meglepődésről tanúskodnak.

Mindezek alapján levonhatjuk talán azt a következtetést, hogy a magyar társadalomban nem alakult ki a német megszállás lehetőségével összefüggő veszélyérzet, hogy az aktív ellenállásra nem volt fölkészülve és arra a legkisebb mértékben sem volt megszervezve. Ennek megértéséhez azonban tudni kell egyfelől azt, hogy minden hatalmi eszköz a kormány kezében volt, hogy a hivatalnoki pozíciók annak a középosztálynak a kezében voltak, amelynek túlnyomó többsége nemcsak a Horthy-rendszerrel volt szolidáris, vagy ha opponálta azt, jobbról tette, de jobban félt egy valódi demokratikus, vagy netán szocialista irányú átalakulástól, mint egy német beavatkozás vagy megszállás következményeitől. Lelke mélyén az igazi veszélynek az előbbit tekintette. Másfelől a demokratikus baloldali vagy népi ellenzék vagy az ilyen jellegű ellenzéki, a Horthy-rendszerben hatalmi pozíciókhoz soha közel nem jutó pártokhoz tartozott, vagy az értelmiség „politikailag hajléktalan részét” képezte. Ezt az ellenzékot mély szakadék választotta el — a rendszer szerkezetéből fakadóan — a fegyveres erők tisztikarának, az államhivatalnoki karnak döntő többségétől, mindazoktól tehát, akiknek döntési jog és hatalmi lehetőség volt a kezében.

A történetírás sokszor és alaposan foglalkozott már azzal a mérhetetlen felelőséggel, amely a kormányt és Horthy Miklós kormányzót terheli azért, hogy meg sem kísérelték az ellenállás megszervezését, elindítását. Ennek az egész országot érintő következményére és veszélyeire

is rámutattunk. Vessük föl most a kérdést úgy: a kommunistákon kívül, akik a megszállás előtt is életveszélyben voltak, kiket fenyegetett igazi és közvetlen veszély a német megszállás következményeként és ez hogyan viszonyult az ellenállás lehetőségéhez.

Az államapparátusból és hatalmi elitből az angol orientációs csoportok és azok a nem németbarát politikusok voltak veszélyeztetve, akik németellenességüknek megnyilvánulásaikban, intézkedéseikben jelét is adták. Létszámuk nem volt túlságosan nagy. Hatásuk — a megszállás története igazolta — nem volt elég széles és elég mély a köztisztviselői karban, és főleg nem a hadsereg tisztikarában.

Veszély fenyegette az ellenzéket a konzervatívoktól a liberálisokon át — a demokratikus és baloldali politikusokig és értelmiségiekig. Az utóbbiaknak — mint arra már utaltunk — nem volt komoly kapcsolata az államhatalommal, az előbbieknél pedig nem volt komoly befolyása.

A szó szoros értelmében a legnagyobb életveszélyben egyetlen nagy tömeg volt Magyarországon a német megszállás következtében az akkori területen élő 825 ezer magyar zsidó. (725 ezer izraelita vallású és százezer, a faji törvények által zsidónak minősített ember.) Erre a közel egymillió emberre irtózatosságot kettős nyomás nehezedett: a német megszállóké és a magyar államhatalomé. Megkülönböztetés, jogfosztás, deportálás, megsemmisítés várt rájuk a német megszállók és az őket kiszolgáló Sztójay-kormány együttműködése következtében. S ha általánosságban elmondhatjuk, hogy a

háború alatt a magyar lakosság többsége nem azonosult a zsidóság faji törvényekből fakadó félelmeivel, megaláztatásaival, ehhez hozzátehetjük, hogy a magyar köztisztviselői kar többsége vagy kifejezetten antiszemita volt, vagy pedig hű alattvalóként végrehajtotta az összes rendelkezést (tisztelet a kivételnek s egyes emberek bátorságának), amelyet a kormányzat ontott magából az Eichmann-kommandó tanácsára vagy saját kűtfőjéből az ún. zsidókérdés „megoldására”. A megoldás végső eredménye félmillió ember elpusztítása volt.

A megszállás egész története bizonyítja: a német elképzelések, amelyek ahhoz fűződtek, hogy a magyar államapparátus — azzal, hogy Horthy a helyén marad, megfelelő kormányt nevez ki, és a rendszer intézményei tovább működnek — kielégíti a német politika igényeit, valóra váltak. Elgondolásaik realizálásához elegendő volt német rendőri kommandók és szakértők tevékenysége, valamint a változó létszámú katonai alakulatok pusztja jelenléte.

Horthy elképzelését viszont, hogy vállalva a német megszállást, s csak személyi engedményeket téve, az épségben megőrzött államapparátus és hadsereg felhasználásával később, kedvezőbb körülmények között, ki tudja vezetni az országot a háborúból —, nem igazolták az események. Kormányzói hatalmának a megszállás után csak egyetlen esetben volt valódi jelentősége: 1944 júliusában a szövetséges hatalmak nyomására a magyar egyházfők és mások közbenjárására, megakadályozta a budapesti zsidóság deportálását. A rendszer intézményei egyetlen irányban voltak haté-

konyak: a németekkel való együttműködésben. Az ellenállás, a háborúból való kiválás érdekében már használhatatlanok voltak. Megdöbbenve kellett ezt tapasztalnia Horthynak is 1944. október 15-én.

Nem jött létre a hatalom és a magyar ellenállás közötti együttműködés sem, ami pedig elengedhetetlen feltétele lett volna a sikernek. Az államhivatalnoki kar és a tiszti kar, valamint az ellenzék közötti kapcsolat hiánya nem volt kiküszöbölhető országos szinten a német megszállás után sem. Ezt igazán Horthy és környezete sem szorgalmazta. Noha közvetlenül az októberi fegyverszüneti kísérlet előtt történtek lépések az ellenállás vezetői és a kormányzó közötti kapcsolat kiépítésére, ezek azonban valódi eredményt nem hoztak. Pedig az 1944 májusában megalakult Magyar Front már képes volt tömöríteni a hatalom keretein kívül lévő, de illegálisba szorított erőket. Létszámában ez a tömörülés nem volt túlságosan nagy — s a letartóztatások, deportálások szüntelenül csökkentették —, de a Magyar Front mögött lévő szervezeti keretek, a betiltott ellenzéki pártok, a szakszervezetek, a különböző „törzsökös” és más szervezetek valóban komoly potenciális erőt jelenthettek volna, ha a hatalommal vagy legalább annak egy részével az összefogás létrejöhet.

A nyilas hatalomátvétel után az ellenállás tábora tovább szélesedett azoknak a hivatalnokoknak, politikusoknak, tiszteknek egy részével, akik a lojalitást Szálasi-val már nem vállalták. Az ellenállást nem sikerült ugyan hatalmi eszközök hiányában és a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága vezetőinek letartóz-

tatása következtében budapesti felkelésé szélesíteni, de az ellenállásban résztvevők minden tette — bármi volt is az egyes emberek politikai meggyőződése, vagy az a múlt, amelyet maguk mögött hagytak — a fegyveres harctól az üldözöttek megmentéséig, a szabotázstól a nemzeti értékek megőrzéséig, hozzájárulás volt a felszabaduláshoz és része nemzeti hagyományainknak.

Válogatott bibliográfia

Okmánykötetek, forráskiadványok

A Wilhelmstrasse és Magyarország. 1933—1944. Német diplomáciai iratok Magyarországról. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkowszky Lóránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. A sorozat szerkesztője: Zsigmond László.

I. A Berlin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója. Összeállította és sajtó alá rendezte: Kerekes Lajos. Akadémiai, Bp., 1962.

II. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája. 1936—1938. Összeállította és sajtó alá rendezte: Ádám Magda. Akadémiai, Bp., 1965.

III. Magyarország külpolitikája 1938—1939. Összeállította és sajtó alá rendezte: Ádám Magda. Akadémiai, Bp., 1970.

IV. Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában. 1939—1940. Összeállította és sajtó alá rendezte: Juhász Gyula. Akadémiai, Bp., 1962.

V. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig. 1940—1941. Összeállította és sajtó alá rendezte: Juhász Gyula. Akadémiai, Bp., 1982.

Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler I. (1939—1941) II. (1942—1944) Herausgeben und erläutert von Andreas Hillgruber. Frankfurt am Main, 1970. Magyarul: Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939—1944. I—II. Összeállította: Ránki György. Magvető, Bp., 1983.

Magyar—brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1978.

The Destruction of Hungarian Jewry. Ed. by Randolph Brahman. I—II. New York, 1964.

Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön. I—II. Szerkesztette: Karsai Elek. Bp., 1962.

Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I—III. Szerkesztette Benoschofsky Ilona és Karsai Elek. Bp., 1960—1967.

The Benes-Stalin-Molotov Conversations in December 1943: New Documents. By Vojtech Mastny. Jahrbucher für Geschichte Osteuropas, vol. 20. (1972), pp. 367—402.

Emlékiratok, naplók

Andorka Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig. Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Lőrincz Zsuzsa. Kossuth, Bp., 1978.

Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939—1945. Európa, Bp., 1985.

Cserépfalvi Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései. Gondolat, Bp., 1982.

Fehér Lajos: Így történt. Magvető, Bp., 1979.

Hennyey Gusztáv: Magyar erőfeszítések a második világháború befejezésére. Köln, 1965.

Horthy, N.: Ein Leben für Ungarn. Bonn, 1964.

Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Magvető, Bp., 1978.

Kállay, N.: Hungarian Premier. A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War. New York, 1954.

Kertész, Stephen D.: Diplomacy in a Whirlpool. Notre Dame, 1953.

Lakatos Géza: Ahogyan én láttam. München, 1981.

Markos György: Vándorló fegyház. Magvető, Bp., 1971.

Montgomery, J. F.: Hungary the Unwilling Satellite. New York, 1947.

Nagybacsoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendőök. Körmend, 1945., Gondolat, Bp., 1986.

Ullein-Reviczky, Antal: Guerre Allemande paix Russe. Neuchâtel,

Feldolgozások

- Barker, Elisabeth: British Policy in South-East Europe in the Second World War.* London, 1976.
- Brahman, Randolph L.: The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary.* I—II. New York, 1981.
- Csatári Dániel: Forgószélben.* Akadémiai, Bp., 1968.
- Fenyő, Mario D.: Hitler—Horthy—Mussolini.* Yale University Press, 1972.
- Gosztonyi Péter: Magyarország a második világháborúban.* I—II. Bern, 1984.
- Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941.* Akadémiai, Bp., 1964.
- Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945.* Kossuth, Bp., 1969., 1975.
- Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939—1944.* Kossuth, Bp., 1983.
- Korom Mihály: Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet. (1944—1945).* Akadémiai, Bp., 1981.
- Macartney, C. A.: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929—1945.* I—II. Edinburgh, 1956., 1961.
- Pintér István: A Magyar Front és az ellenállás.* Kossuth, Bp., 1975.
- Ránki György: A második világháború.* Gondolat, Bp., 1973.
- Ránki György: 1944. március 19.* Kossuth, 1978.
- Ránki György: Mozgástér és kényszerpályák.* Magvető, Bp., 1984.
- Taylor, Telford: Munich. The Price of Peace.* New York, 1979.
- Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon.* Kossuth, Bp., 1974.
- Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941.* Akadémiai, Bp., 1967.
- Tilkovszky Lóránt: Ez volt a Volksbund.* Kossuth, Bp., 1978.
- Vigh Károly: Ugrás a sötétbe.* Magvető, Bp., 1984.

Névmutató

Ádám Magda 130, 137, 150
Adorján József, ifj. 79
Ady Endre 114
Andorka Rudolf 151
Anfuso, Filippo 138
Antal István 122
Apponyi György 67
Ascher Oszkár 75, 100

Babits Mihály 72, 74, 100, 101
Bajcsy-Zsilinszky Endre 77
Balázs Piri László 114
Bálint György 100, 118
Balogh József 79
Bancs József 79
Barát Endre 79
Bárczy István 67
Barker, Elisabeth 152
Barta Lajos 79
Bartók Béla 67, 69, 70
Bary József 115
Basch Lóránt 100
Baumgarten Ferenc 106
Beck Ö. Fülöp 100
Bedekovics Imre 80
Békefi Ferenc 80

Beloff, Max 14
Beneš, Eduard 25, 29, 33
Benoschofsky Ilona 113, 151
Berda József 67
Berecz Sándor 67
Bernáth Aurél 67, 100
Bertók Sándor 80
Bethlen István 68
Bibó István 54—57
Blaskó Mária 67
Bóka László 67, 100
Bókay János 100
Boldizsár Iván 100
Borbély János 79
Boros Gerzson 80
Borsós János 79
Bosnyák Zoltán 111, 112
Brahman, Randolph L. 113, 151,
152
Brisits Frigyes 100
Cadogan, Sir Alexander George
Montagu 31, 32
Campbell, Sir Robert 19, 26, 27,
31, 37, 46
Chamberlain, Arthur Neville 16,
26, 33, 34, 41

- Churchill, Sir Winston Spencer 33
 Cook, Cris 14
 Cowling, Maurice 14
- Császár Sándor 80
 Csatári Dániel 152
 Csécsy Imre 67, 100
 Cserépfalvi Imre 151
 Csizmadia Lajos 80
 Csók István 67, 113
 Csóré Áron 79
- Daladier, Edouard 41
 Dallos Sándor 100
 Darvas József 67
 Dávid Árpád 79
 Delbos, Ivon 24
 Dernői Kocsis László 67
 Déry Tibor 113
 Devecseri Gábor 100
 Dobi István 79
 Donáth György 83
 Dömötör Sándor 80
- Eden, Sir Anthony 18, 19, 23, 25—28, 30, 31
 Elek Artur 100
 Erdei Ferenc 105
 Erdélyi József 95, 107, 109, 115, 116
 Erdős Jenő 67
 Eszenyi Jenő 67
- Fábián Dániel 66, 70
 Farkas Zoltán 100
- Fehér Lajos 151
 Féja Géza 63, 64, 67, 69, 70, 78, 101—104, 110
 Fekete Imre 79
 Fenyő László 100
 Fenyő, Mario D. 152
 Fenyő Miksa 100
 Ferenczy Noémi 67
 Fésüs László 79
 Fodor József 67, 100
 Fónagy Dezső 65
 Földessy Gyula 67
 Földi Mihály 100
 Franco y Bahamonde, Francisco 44
 Führer → Hitler, Adolf
 Füst Milán 113
- Gachot, Francois 100
 Gál István 75
 Gáspár Vince 80
 Gáspár Zoltán 67
 Gelléri Andor Endre 118
 Gellért Oszkár 100
 Glatz Oszkár 113
 Goga, Octavian 28, 29
 Gombos Gyula 59, 94, 101, 104—106, 109—111, 116, 117
 Gosztonyi Péter 152
 Guba Mihály 79
- Gyergyai Albert 100
 Györi Farkas Imre 67
- Hajdu Német Lajos 80
 Halász Gábor 100, 101, 118

- Halifax, Edward Frederic, lord
17, 25, 31, 33, 36, 48—51
Hanák Péter 54
Harvey, John 25
Hatvany Lajos 113
Hegyesi János 80
Heltai Jenő 100, 113
Hennyei Gusztáv 151
Hermann Lula (Földessyné) 67
Hertelendy István 67
Hitler, Adolf 25, 26, 28, 29, 43,
60, 135—138, 140—142
Hodža Milan 20, 22
Hoffmann Edit 100
Hont Ferenc 100
Horthy Miklós 71, 138, 140—
143, 145, 147, 148, 151
Horthy Miklós, ifj. 143
Horváth Béla 67
Howard, Michael 14
Hunyady Sándor 100
- Illés Endre 100
Illyés Gyula 72—74, 76, 89, 97,
100
Imrédy Béla 80
- Jankovich Ferenc 100
Jászi Oszkár 113
Jebb, Gladwyn 32
Jékely Zoltán 100
Joó Tibor 100
Juhász Gyula 83, 85, 130, 136,
137, 150—152
Juhász Vilmos 57, 117, 118
- Kabdebó Lóránt 75
Kádár Erzsébet 100
Kádár Gyula 151
Káldor György 100
Kállay Miklós 129—131, 138,
140, 151
Karácsony Sándor 93, 94, 115
Karasz Ferenc 79
Kardos László 100
Karinthy Frigyes 113
Károly, II., román király 26, 29
Kárpáti Aurél 67, 100
Karsai Elek 113, 151
Kassák Lajos 100
Keő István 80
Kerecsényi Dezső 100
Kerekes Lajos 130, 137, 150
Keresztury Dezső 100
Kernstok Károly 67
Kertész, Stephen 151
Kisfaludy Strobl Zsigmond 113
H. Kiss Ferenc 79
Kiss Kálmán 80
Kmetty János 67
Kocsi Pál 80
Kodály Zoltán 67, 69, 70
Kodolányi János 96, 99
Kolozsvári Grandpierre Emil 100
Kolozsváry Borcsa Mihály 111
Komjáthy Aladár 100
Komor András 100
Korom Mihály 152
Kossuth Lajos 130
Kovács Béla 79
Kovács Imre 57, 58, 105, 109,
118

Kozma Erzsébet 67
Kun Zsigmond 67

Laczkó Géza 100
Lakatos Géza 151
László Gyula 115
Lévai Jenő 67
Losonczy Géza 76
Lovász Márton 67
Lőrincz Zsuzsa 151
Lukács Ferenc 79
Lukács György 113
Lukács Lajos 80

Macartney, Carlile Aymler 152
Makay Miklós 67
Mályusz Elemér 106
Márai Sándor 100
Márffy Ödön 67
Markos György 151
Márkus László 128
V. Marton Zsigmond 79
Mastny, Vojtech 151
Mátrai László 100
Mátyás Ferenc 67
Meyers, Renhard 14
Middlemas, Keith 14, 32
Mihályfi Ernő 67
Mohácsi Jenő 100
Molnár Farkas 67
Molnár Kálmán 67
Montgomery, Flournoy John 151
Móricz Zsigmond 67, 69—71, 100, 114
Mussolini, Benito 29

Nagy Ferenc 79
Z. Nagy Ferenc 79
Nagy János 79
Nagy Lajos 80
P. Nagy Lajos 79
Nagy Péter 59
Nagy Vilmos → Nagybaczoni
Nagy Vilmos
Nagy Zoltán 100
Nagybaczoni Nagy Vilmos 138, 151
Németh László 90—93, 95—98, 100, 105, 108—110, 115
Nicolson, Harold 43
Nicolson, Nigel 43

Nyirő József 115

Osvát Ernő 113
Ovendale, Ritchie 14

Pálóczi Horváth György 67
Pamlényi Ervin 136, 150
Pap Béla 65
Pap Károly 113, 118
Peele, Gillian 14
Pekori József 79
Pethő Sándor 84—86
Pinke Lajos 79
Pintér István 126, 152
Polner Ödön 67

Rab Gusztáv 67, 68
Rába György 75
Radnóti Miklós 100, 101, 113, 118

- Rados Gusztáv 67
 Ránki György 130, 150, 152
 Ravasz László 68
 Rédey Tivadar 100
 Reichard Piroska 100
 Reidl Margit 67
 Remenyik Zsigmond 67
 Révay József 100
 Rimóczy Antal 79
 Roosevelt, Franklin Delano 116
 Ross, A. D. M. 38
- Sargent, Sir Orme Garton 23, 24,
 31, 32, 38, 47
 Sárkány Oszkár 100
 Sárközi György 75, 92, 100, 105,
 118
 Schmidt, Paul Karl 134
 Schöpflin Aladár 67, 89, 90, 100
 Sértő Kálmán 95
 Simándy Pál 67
 R. Simonffy Margit 100
 Sinka István 77, 79, 115
 Six, Karl 134
 Somlai Artúr 67
 Sótér István 100
 Stojadinović, Milan 18, 26, 28,
 29, 31
 Strang, William 32, 33
 Supka Géza 67
 Sass József 79
- Szabó Dezső 56, 59, 61—63, 83,
 84, 90, 105, 115
 L. Szabó Imre 79
 Cs. Szabó László 100
- Szabó Lőrinc 75, 100
 Szabó Pál 77, 79, 115
 Szabó Zoltán 67, 97, 100, 105
 Szakasits Árpád 67
 Szálasi Ferenc 8
 Szalay András 80
 Száraz György 54
 Szász Zoltán 67
 Szathmáry Mátyás 80
 Széchenyi György 67
 Szekfű Gyula 59—61, 90, 100
 Szente József 79
 Szentesi István 79
 Szentirmai Jenő 100
 Szép Ernő 100, 113
 Szerb Antal 100, 101, 118
 Szij Gábor 101
 Szimonidesz Lajos 67
 Szinai Miklós 128
 Szomory Dezső 100
 Szőnyi István 113
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 96
 Sztójay Döme 135
 Szvatkó Pál 59
- Takács Lajos 79
 Taksonyi János 79
 Tamási Áron 100
 Tătărescu, Gheorghe 24
 Taylor, Telford 15, 32, 33, 152
 Teleki Éva 152
 Tersánszky Józsi Jenő 67, 100
 Tilkovszky Lóránt 136, 150, 152
 Tolnai Gábor 100
 Tóth Aladár 67

Török Sophie 100
Turbucz Ferenc 80
Ullein-Reviczky Antal 126, 151

Vansittart, Sir Robert 20
Varga Zsigmond 80
Vas István 54, 68, 100
Vásárhelyi Miklós 128
Vaszary János 67
Veesenmayer, Edmund 137, 140
Veres Péter 77, 79, 86—89
Vigh Károly 152
Vikár Béla 67

Vilt Tibor 67
Virágh Ferenc, ifj. 79
Voinovich Géza 100
Vörös Vince 80

Wendt, Bern-Jürgen 14
Weörös Sándor 100

Zelk Zoltán 100, 113
Zilahy Lajos 67, 111, 113
Zugligeti Pintér József 67
Zweig, Stefan 103, 104

Zsigmond László 150

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Keleti Éva

Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné

A fedélterv Bogdán Hajnal munkája

Terjedelem: 6,9 (A/5) ív — AK 2386 k 8689

86.15743 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

Ára: 35,— Ft

JUHÁSZ GYULA
**A HÁBORÚ
ÉS MAGYARORSZÁG**
1938—1945

Az emberek gondolkodásában a háborúval kapcsolatban a tudatban mélyen beágyazva rendkívül sokféle indítékú, valóságos vagy vélt sérelem él tovább. Sokféle háborús trauma van: az egész országot, az egyes társadalmi rétegeket érintőek; faji megkülönböztetésből és a tömegmészárlás emlékéből fakadóak, melyek nem gyógyulnak; a szegény emberek kiszolgáltatottságából, az egyes ember rettegéséből és szenvedéséből, a meggyőződésükért üldözöttek keserűségéből születőek. E sokfajta traumát azonban nem lehet nemzeti sérelemmé összemosni. Egyetlen lehetőség van: minden sérelmet tisztázni kell. A háború teljes történetét kell feltárni.

ISBN 963 05 4419 9

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST